

Notat om effekten af etnisk heterogenitet og ulighed på generaliseret tillid og velfærdsstatens legitimitet

Notat til det norske regeringsudvalg om indvandringens konsekvenser, August 2016

Per Mouritsen

Aarhus Universitet
pm@ps.au.dk

Indledning

Det norske regeringsnedsatte Udvalg om indvandringens konsekvenser har bedt mig om udarbejde et notat om udvalgets mandat med "hovedvægt på hvordan ulighed - økonomisk, socialt, kulturel og værdimæssig – påvirker og spiller sammen med generaliseret tillid og velfærdsstatens legitimitet."

Det er et vanskeligt spørgsmål, som på den ene side er genstand for en omfattende både international og nordisk forskning, og som på den anden side ikke i alle tilfælde har uimodsagte svar indenfor mit fagområde, statskundskab og politisk sociologi. Det er vanskeligt af flere grunde.

Spørgsmålet er først og fremmest vanskeligt, fordi **kausalkæden er ganske lang**. I forskningen efter Robert Putnams Johan Skytte-forelæsning i 2007 er det således blevet almindeligt at antage en sammenhæng om effekten af kulturel og værdimæssig *forskellighed* (heterogenitet) på tillid, der dernæst forventes at have en effekt på vilje til omfordeling og skattebetaling, der igen vil have effekt på muligheden for politisk konsensus og beslutninger om velfærdsstatslig service og overførsler. Men denne kausalkæde er påvirket af andre betingende og mellemkommende variable. Det er vigtigt, både i forskningen og den generelle samfundsdebat, at holde sig denne kausale kompleksitet for øje. Begge steder er der en tendens til at fokusere på enkelte led, og til at slippe helheden af syne.

Som vi skal se, er økonomisk lighed, institutionel forudsigelighed og retfærdighed vigtige(re) betingende faktorer for tillid, ligesom effekten af forskellighed medieres af bl.a. ulighed og fattigdom. I kausalkædens næste led er legitimiteten af en universalistisk velfærdsstat som den norske næppe *kun* betinget af tillid (om end et højt niveau – men hvor højt? – er vigtigt), men også af andre faktorer. En af dem er den vilje til solidaritet, forstået som omfordelings- og skattebetalingsvilje, der ganske vist har en vis sammenhæng med tillid, men også afspejler befolkningens politisk-ideologiske holdninger, oplevelsen af samfundsmæssig retfærdighed, og herunder oplevelsen af andre borgeres vilje og evne til at bidrage. Desuden er effekten af

kulturel forskellighed på tillid og legitimitet sandsynligvis til dels betinget af den statslige inklusionspolitikks rationaler og effektivitet, ligesom endelig effekterne på velfærdssamfundets udvikling naturligvis også afhænger af elektorale og partisystemiske logikker.

Spørgsmålet er dernæst også vanskeligt, fordi det er så **flerdimensionelt og konceptuelt flertydigt både i sine afhængige og uafhængige variable**. De flere typer ulighed kan forstås forskelligt og spille sammen på forskellig vis. Økonomisk (u)lighed vedrører materiel forbrugsmulighed (fravær af fattigdom), men er som sådan både forbundet med social (u)lighed (lighed i status og anseelse, fravær af stigmatisering) og med ressourcer til at deltage effektivt og forfølge individuelle mål (og er i den forbindelse i familie med lige muligheder eller fravær af diskrimination, et begreb der står centralt i tillidslitteraturen). Kulturel (u)lighed er et norsk ord, der i sammenhængen givetvis skal forstås som heterogenitet eller forskellighed (ligesom værdiulighed vel skal forstås som værdipluralisme). Men kulturel ulighed anvendes på norsk også undertiden i betydningen handicap-ved-forskellighed, eller den ulighed i livschancer, der skyldes manglende beherskelse af et lands kulturelle ressourcer eller blot det at stikke ud i en flertalsgruppe. Kulturel lighed kan dog også forstås på en anden "multikulturalistisk" måde, som ligebehandling af kultur, eller som hensyntagen til kulturel baggrund med henblik på at sikre reel ligebehandling i et samfund.

Også tillid er et omstridt ord. Selv om kommissoriet bruger ordet generaliseret tillid, er det nødvendigt at betjene sig af andre tillidsbegreber også, så man kan sondre mellem generel og partikulær tillid, intra- og inter-gruppe tillid, samfundsmæssig (generaliseret, normbaseret) og lokal (strategisk, erfaringsbaseret) tillid, og endelig vertikal tillid til institutioner til forskel fra horisontal tillid mellem borgere.

Endelig, for det tredje, er spørgsmålet vanskeligt, fordi **centrale kausale mekanismer er omstridte** (van der Meer & Tolsa 2014: 260). Fx, hvorfor skulle kulturel forskellighed i sig selv føre til lavere tillid? Er effekten af denne forskellighed den samme, uanset om mennesker blot *udsættes* for den i deres dagligdag, eller påvirkes den (positivt eller negativt) ved egentlig *kontakt* med forskellige andre grupper, til forskel fra social isolation eller segregering? Er det måske kun bestemte former for forskellighed i (uønsket, normativt afvigende) *adfærd*, der eventuelt samvarierer i et betydeligt omfang, med den type synlige kulturelle og religiøse forskellighed, der i øjeblikket er voksende med indvandring fra mellemøstlige lande, der er tale om? Og kan effekten dermed ses som en individuelt *rational* reaktion, eller er effekten snarere en funktion af konstante social-psykologiske effekter af forskellighed som sådan? Hvis den første relation er den vigtigste af de to, er årsagen til en eventuelt faldende vilje til velfærdsstatslig omfordeling i nogen grad mindre et spørgsmål om (faldende) tillid i sig selv, og i højere grad udtryk for en rationel, forstået som enten værdidrevet eller økonomisk, reaktion på den manglende opfyldelse af en social kontrakt.

I det følgende notat træffer jeg en række valg både i forhold til kausalkædens elementer, forståelsen og anvendelsen af begreber, og fokus på kausale mekanismer, idet jeg løbende gør opmærksom på det, jeg ikke kommer ind på, når jeg kondenserer, kommenterer og kontekstualiserer den tilgængelige viden fra en meget omfattende litteratur, der ikke tilnærmelsesvis kan refereres på den tilgængelig plads.

Jeg begynder med en diskussion af Robert Putnams tidlige arbejde, herunder kernebegreberne social kapital og tillid, og en række centrale udfordringer, der rejses af den tidlige kritik af hans værk, og som notatet belyser (1). Derefter følger en diskussion af Putnams Skytte-forelæsning, som udgangspunkt for en gennemgang af forskningen om forholdet mellem diversitet og tillid (2). Afsnit (3) ser nærmere og mere teoretisk på, hvad der er det virkende element i "diversitet", hvilket ikke er ganske entydigt. Afsnit (4) behandler forholdet mellem tillid, lighed og velfærdsstatslige institutioner, hvor (5) Skandinavien udgør en særlig case. Afsnit (6) diskuterer de lidt forskellige teorier om den tillidsskabende mekanisme. Afsnit (7) ser kort på litteratur, der kan belyse i hvilket omfang en kulturfølsom eller "multikulturel" form for ligebehandling kan understøtte tillid. Afsnit (8) vender sig endelig mod spørgsmålet om sammenhængen mellem velfærdsstat, ulighed, indvandrere som en etnisk underklasse – og solidaritet.

1. Robert Putnam, debatten om *social capital* og tre centrale udfordringer for forskningen

Debatten om forholdet mellem indvandring, tillid og velfærdsstat er på godt og ondt påvirket af Robert Putnams forskning i de positive effekter af *social kapital*. Godt, fordi hans forskning skabte fokus på betydningen af tillid for velfungerende samfund, også i lande, der er velsignede af meget høje tillidsniveauer som de nordiske. Mindre godt, fordi hans arbejde, herunder det mudrede begreb social kapital (Mouritsen, 2003) (der sammen med det relaterede *social cohesion* eller social sammenhængskraft er blevet *public policy concepts*, der bruges af alle politiske aktører) har ført til blindgyder i forståelsen af tillidens kilder. Herunder ikke mindst de kilder – især social lighed, ligebehandling og oplevet mulighedslighed – der også mere direkte understøtter velfungerende velfærdssamfund, og som er nemmere at påvirke med offentlig politik (Portes & Vickstrom, 2011; Rothstein & Uslaner 2005).

Bevægelsen i Putnams forskningsinteresse i først medborgerlige netværk og traditioner i *Making Democracy Work* (Putnam 1994) og *Bowling Alone* (Putnam 2000), dernæst indvandring og racemæssig/kulturel forskellighed i Johan Skytte forelæsningen i Uppsala, *E Pluribus Unum* (Putnam 2007), og senest social og økonomisk (chance)lighed i *Our Kids: The American Dream in Crisis* (Putnam 2015) kan ses som en refleksion af den berettigede kritik, hans arbejde mødte.

Den oprindelige, ny-Tocquevilleanske tese om effekten på tillid af frivillig deltagelse er ikke blevet understøttet af senere forskning. En lang række studier efter *Bowling Alone* (Stolle 2003; Uslaner 2002, kapitel 5, generelt Rothstein 2013: 1013-14) fandt ingen væsentlig sammenhæng. Tillidsfulde mennesker er mere tilbøjelige til at deltage, men sammenhængen afspejler selvselektion – og deltagelse kan ligefrem føre til *mindre* tillid, ikke internt i gruppen, men i forhold til omverdenen. "In spite of its long and distinguished intellectual lineage, therefore, the theory that membership of voluntary associations generates social trust finds rather little supporting evidence in modern survey research", konkluderer Delhey & Newton (2003: 97). Selvom frivillighed er godt for mange ting, er den ikke tillidens vigtigste arnested, og den er i øvrigt vanskelig at påvirke direkte.

En kritisk gennemgang af Putnams egne data (Portes & Vickstrom, 2011) viste da også, at den hævdede positive effekt i *Bowling Alone* af *The Social Capital Index* (SCI) på uddannelse, ulighed, fattigdom, *single parenthood* og ungdomskriminalitet "are based on unlagged correlations, where the causal order of variables cannot be demonstrated with any degree of certainty", og at effekterne snarere kan være aspekter af et "single complex of ... better quality of life", med andre bagvedliggende faktorer. Den vigtigste strukturelle baggrundsfaktorer, der stort set får sammenhængene mellem SCI og de målte afhængige variable til at fremstå som spuriøse, er ulighed – målt 20 år tidligere.

Der er en vis tilbageværende effekt at PSI på lighed, der kunne indikere, "that economic inequality is a key determinant of levels of social capital, but that the latter in turn affects future inequality, leading to vicious circles in inegalitarian states and virtuous ones in those blessed with an early fairer wealth distribution". Billedet er dog ikke så enkelt, da andre historiske kræfter viser sig at påvirke såvel ulighed som medborgerlige netværk – især, negativt, procentdelen af sorte og, positivt, nordlige stater med en hvid befolkning, der er efterkommere af skandinaver (Portes & Vickstrom, 2011: 465-68). Det er denne sammenhæng, som Putnam selv blev opmærksom på, og som ledte til et arbejde, kulminerende med Johan Skytte-forelæsningen, som medførte en enorm akademisk interesse for sammenhængen mellem racemæssig og kulturel heterogenitet og tillid.

Portes & Vickstroms kritik af Putnam leder til et opgør med selve begrebet social kapital, som er et relevant udgangspunkt for dette notat – også fordi det rejser spørgsmål, som forfatterne ikke selv besvarer. Begrebet trækker på en forældet opfattelse af det samfundsmæssige lim. Det er ikke, som en lang tradition i amerikansk sociologi hævder,¹ tætte, deltagende *communities*, hvor alle kender hinanden, der skaber den solidaritet, som et moderne, komplekst arbejdsdelt samfund har brug for, men snarere en mere upersonlig, funktionel solidaritet, baseret på accept af fælles regler og normer, rettigheder og institutioner: "It does

not depend on mutual acquaintance but on a set of norms that are understood and accepted by all and enforced by specialized agencies” (s. 473). Der er ikke behov for *Gemeinschaft* – men for den organiske solidaritet, der ifølge Durkheim og senere Parsons understøtter højtudviklede samfund med forskellige individer, der møder hinanden som fremmede uden særlig, umiddelbar sympati eller interesse (cp. Delhey & Newton 2005: 312; se også Mouritsen 2015: 350-61). Portes og Vikstrom konkluderer optimistisk, at det ikke er noget problem at “the coziness of homogeneous communities is shaken by the presence of migrants”, ja, at “diversity ... is actually a good thing... necessary for a complex division of labour.” Social kapital er overvurderet, og “communitarianism and expressions of trust in public surveys are neither the universal balm predicted by social capitalists, nor necessary conditions for the proper functioning of a modern society. The latter can operate indefinitely on the basis of a higher form of cohesion.” Men de advarer også: “Processes of economic inequality and racial segregation ... are the ones deserving attention, for they do threaten the long-term viability of modern democratic societies. The solidarity of these societies is ultimately predicated on the opportunities they offer to all to fulfill their individual goals” (p. 475). Portes og Vikstroms kritik og konklusioner rejser flere problemstillinger.

For det første, om de har ret i at tillid er overvurderet, eller om det snarere er selve definitionen af social kapital hos Putnam, der er noget galt med. Indledningsvis kan det fastslås, som det også er udgangspunkt for udvalgets kommissorium og arbejde, at forskningen entydigt viser, at generaliseret tillid i et samfund er en meget vigtig og nærmest uundværlig systemressource for et moderne demokratisk samfund, og er positivt forbundet med en lang række positive fænomener som frivillighed, kollektiv handling, demokratisk og responsiv regering, økonomisk udvikling og en lang række andre ting, som påvist af ikke mindst skandinaviske forfattere (for et overview med referencer se Rothstein 2013: 1010f).

Det er vanskeligt at forestille sig Durkheimiansk arbejdsdelings-solidaritet mellem fremmede uden høj grad af tillid til, at andre borgere i samfundet udfylder deres institutionaliserede roller, selvom den klassiske sociologi ikke anvendte begrebet. Der er snarere teoretisk grundlag for, at moderne samfunds kompleksitet, hastighed, differentiering og distance i kommunikation forudsætter *mere* abstrakt og generel tillid (Luhman 2000; Uslaner 2002), især i samfund med kompleks demokratisk beslutningstagen og økonomisk omfordeling (Miller 1995).ⁱⁱ

Pointen er snarere, at moderne tillid ikke nødvendigvis implicerer nærhed og konkret forbindelse mellem mennesker. Intet tyder således på, at tillid forudsætter “a village” eller falder, når mennesker er mobile og bor i storbyer, tværtimod. Det er under alle omstændigheder et empirisk spørgsmål, der ikke bør forudsættes konceptuelt, hvorvidt og hvornår, *kontakt* fremmer tillid (som antaget i *contact theory*-

litteraturen (Allport 1954; Pettigrew 2008)), og hvornår (nærhed og) kontakt snarere skaber følelser af trussel, udsathed og konkurrence (som antaget i konflikt-teori (Blalock 1967; Quillian 1995) mellem forskellige grupper. Putnams skridt, i forbindelse med kritikken af *Making Democracy Work* (Mouritsen 2003), med at sondre mellem *in-group bonding* og *inter-group bridging* social kapital, må udvides med en mere sofistikeret sondring, også mellem forskellige former for tillid. I forskningslitteraturen sondres der således mellem lokal tillid (til andre i et nabolag), herunder *inter-group* tillid versus *in-group* tillid og generel, samfundsmæssig tillid. Hvor lokal *inter-group* tillid kan ses som livssituations- og erfaringsbaseret og strategisk, er den generelle tillid i højere grad moralsk og sammenhængende med generelle samfundsnormer om reciprocitet, retfærdighed og solidaritet (Uslaner 2002)

Det er slet ikke givet, at tillid er forbundet med deltagelse i hverken formelle eller uformelle netværk, som forudsat i Putnams PTI-index og mange versioner af det oftere anvendte begreb *social cohesion*, selvom tillid kan fremme deltagelse.ⁱⁱⁱ I en glimrende og meget citeret nylig diskussion kritiseres tendensen til at slå flere variable sammen i et fælles mål blot for at fremme statistisk robusthed, "because indicators of social cohesion generally correlate rather weakly with each other and because it clouds theoretical and conceptual differences between the indicators" (van der Meer & Tolsma 2014: 462, se også Kessler & Blomraad 2010)

Det er således nødvendigt at se på den litteratur, der undersøger tillidens indre dynamik mere nøjagtigt – dvs. ikke kun som en konsekvens af systemisk og strukturelle variable som diversitet, lighed, institutioner og uddannelse – men også sammenhængen mellem lokal tillid og generel tillid, og sammenhængen mellem tillid og social interaktion.

For det andet rejser Portes og Vickstroms Durkheimianske perspektiv spørgsmålet om, hvori de fælles normer og regler og den nødvendige identifikation med institutioner består, som understøtter moderne solidaritet ved at blive efterlevet af alle. Litteraturen om sammenhængen mellem indvandring og mistillid forudsætter, som vi skal se, en underteoretiseret antagelse om homogenitet som tillidsfremmende: Det er grundlæggende uklart, hvorfor *enshed* – fx racemæssigt og etnisk – skulle være en nødvendig, endsige tilstrækkelig betingelse for tillid (Abizadeh 2002). Men, for så vidt at Portes og Vickstrom har ret i, at moderne samfunds øgede diversitet *i sig selv*^{iv} er relativt uproblematisk (og i hvert fald uundgåelig), er der da alligevel nogle kulturelle aspekter af normer og normfølgende adfærd, der må være *delt og fælles*? Og må være det, fordi de er konstitutive for tillid i et moderne samfund som sådan, og dermed universelle eller medborgerlige? Herunder nogle, der er specifik nødvendige i et egalitært-liberalt samfund som Norge – måske netop i kraft af den lighedsforståelse der er fremherskende her? Og er der træk ved den aktuelle

mellemøstlige indvandring, der udfordrer et sådant værdifællesskab, således at problemet ikke er forskellighed i bred almindelighed, men et fravær af specifik konformitet til bestemte normer, herunder normer om lighed?

Det er her nødvendigt at se på, i hvilket omfang undersøgelser har søgt at differentiere "forskellighed" og specificere kausale mistillidsskabende faktorer i forbindelse med nye indvandrergupper, dels empirisk, og dels, især i det omfang undersøgelser ikke er foretaget endnu, teoretisk.

For det tredje rejses spørgsmålet, om der er i moderne velfærdsstater, og specifikt i et land som Norge, faktisk er den oplevelse af reciprocitet og lige muligheder, hvis fravær Portes og Vickstrom advarer mod, fordi den skader den samfundsmæssige solidaritet. Og dernæst hvori forudsætningerne for at bevare og fremme den består, og om disse forudsætninger realistisk kan tilvejebringes. Er truslen mod reciprocitet og lige muligheder "kun" et spørgsmål om, at indvandrere og efterkommere oplever den, eller er den ikke også et spørgsmål om oplevelsen fra flertalsbefolkningens side? Selvom (som vi skal se) lighed og velfungerende institutioner er en væsentlig vigtigere forudsætning for tillid i et samfund som Norge, er der træk ved indvandringen, der fremmer social og arbejdsmarkedsmæssig segregering og ulighed.

Det er her nødvendigt at se på den især skandinaviske forskning, om hvordan denne ulighed og segregering kan udfordre den solidariske samfundskontrakt i den universalistiske velfærdsstat ved at underminere de reciprocitetsprocesser, der er forudsætning for dens løbendes legitimering og politiske støtte. Det er også relevant at vurdere, om forskellige måder at møde indvandrergupper integrationspolitisk kan påvirke disse processer, både i forhold til indvandrere og flertalsbefolkningen.

Den følgende gennemgang og diskussion af forskningen er struktureret af disse tre udfordringer.

2. Den nye forskning om kulturel forskellighed og tillid

I Johan Skytte-forelæsningen (Putnam 2007) tager Robert Putnam udgangspunkt i henholdsvis kontakthypotesen (der siger at kontakt mellem forskellige grupper – fx sorte og hvide i samme militærenhed – øger tilliden i enheden, fordi fordomme og in-group solidaritet, der i udgangspunktet afspejler præferencer for dem, man selv ligner mest, udfordres og overkommes), og konflikt-hypotesen (der hævder, at oplevet forskellighed, i arbejdsgrupper, byområder og lande, medfører konflikt, fordi en gruppes selv-identitet forstærkes overfor en forskellig anden, og specifikt at nye gruppers nærvær skaber oplevet konkurrence om ressourcer). Mens den sidste teori ifølge Putnam har mest for sig empirisk, hæfter han sig ved, at de begge

forudsætter en negativ relation mellem intern og ekstern tillid (og social kapital). Imidlertid, hævder han, tyder meget på, at den, der har flere kontakter til, og tillid til andre grupper *også* har flere venner, og højere tillid til, ens egen gruppe, samtidig som den, der har få eksterne venner og lav tillid til andre grupper, også er mere isoleret og mindre tillidsfuld indenfor in-gruppen (Putnam 2007: 143).

Denne "constrict thesis", hvorefter oplevet forskellighed får mennesker til at "hunker down" (trække sig ind i sit skjold som en skildpadde – også i forhold til egen gruppe) undersøger han med sin forskergruppe ved hjælp af et stort amerikanske survey-dataset om etniske grupper på county-niveau, som han opdeler på *race groups* (sorte, indvandrere (*asians* og *hispanics*) og hvide) sammenholdt med registerdata. Her finder han dels en forventet sammenhæng mellem etnisk heterogenitet og lavere inter-gruppe tillid, såvel som lavere lokal tillid (konsistent med konfliktteori); men også (inkonsistent med konfliktteoriens antagelse om in-group solidaritet) med lavere intra-gruppe tillid. Oplevet forskellighed, konkluderer han, skaber lavere tillid både mellem grupper og indenfor grupper^v - på en måde der snarere end konflikt-solidaritet eller kontakt-tolerance peger i retning af isolation og anomi. Forskergruppen finder således også en negativ sammenhæng (ganske vist lavere end i forhold til tillid) mellem forskellighed og en række andre *civiness*/social kapital-indikatorer (2007-artiklen er præget af kritikken af det sammensatte begreb), herunder vertikal tillid (politikere, lokale ledere), politisk selvtillid, vælgerregistrering, tendens til frivillighed og velgørenhed, højt TV-forbrug mv. – men *ikke* med foreningsdeltagelse, kirkelig aktivitet eller generel politisk interesse (Putnam 2007: 146-51).

Når der på individniveau testes for andre baggrundsfaktorer, finder Putnam en væsentlig direkte sammenhæng mellem ulighed (fattigdom/velstand) og lavere tillid (og andre *civiness*-indikatorer),^{vi} og også en medierende effekt, således at forskellighed er mere mistillidsskabende i fattige (og kriminalitetsprægede) områder. Dog er sammenhængen mellem forskellighed og lavere tillid fortsat til stede, når der kontrolleres for ulighed og en lang række andre variable (Putnam 2007: 152-57).

I sidste del af artiklen gør Putnam meget ud af, at han måler et øjebliksbillede, fordi han ikke anvender longitudinale data. Han refererer en lang række eksempler på at amerikansk *groupness* er skiftet over tid historisk, sådan at hverken den etniske opdeling fra det tidlige tyvende århundredes immigranthistorie (jøder, italienere, østeuropæere) eller 50'ernes og 60'ernes kontroversialitet i inter-religiøse ægteskaber mellem protestanter, katolikker og jøder har stor betydning i dag. Indvandring og forskellighed, insisterer han, har over tid haft en positiv effekt på innovation og velstand, men politikere bør understøtte de lokale områder, hvor de sociale og økonomiske omkostninger ved en ellers gavnlige indvandring opleves på kort sigt, og fremme institutioner og sociale mødesteder, hvor forskellige grupper kan understøtte den

overgribende, medborgerligt baserede nationale identitet og fællesskabsidentitet, som USA udviklede efter den lange periode i midten af det tyvende århundrede med indvandrerstop og Jim Crow-politik.

Putnams undersøgelser førte til et omfattende forskningsprogram og fornyet fokus også på den tidligere, primært nordamerikanske forskning, der havde fundet en klar sammenhæng mellem etnisk og racemæssig heterogenitet og såvel lavere tillid som andre *civicness*-indikatorer. I USA fandt økonomerne Alesina og La Ferrara (2000) således negativ effekt af heterogenitet (og økonomisk ulighed) og forskellige former for deltagelse (også Costa & Kahn 2003, der dog ikke fandt sammenhæng med tillid); og mellem heterogenitet, historisk diskrimination af sorte (og igen også ulighed) og lavere generel tillid (Alesina & La Ferrara 2002), resultater der støttedes af andre økonomer som Hawes og Rocha (2011) og Dincer (2011), men ikke Alexander (2007). Mens de fleste af disse studier bruger data på stat-niveau, finder også nyere politologiske studier en sammenhæng mellem forekomsten af etnisk og racemæssig forskellighed og lavere tillid i, men med ganske væsentlige forbehold:

Fieldhouse & Cutts, der sammenligner USA og Storbritannien, finder således en effekt af diversitet på lavere social kapital – herunder især *neighbourhood trust* – men den negative effekt på tillidselementet var væsentligt mindre eller ligefrem omvendt for minoriteter (især i Storbritannien), der i mange tilfælde synes at trives i områder med mange andre minoriteter (tilsvarende Marschall and Stolle 2004; Oliver and Wong 2003), og effekten var ikke større end effekten af fattigdom – i USA, hvor (sort) racekoncentration (og typisk segregering) og fattigdom er voldsomt overlappende, var den langt mindre (Fieldhouse & Cutts 2010: 307-9).

Stolle et al. finder i et sammenlignende studie af USA og Canada, der anvender et mål med inter-gruppe tillid (tillid til at en glemt tegnebog returneres af forskellige grupper) i stedet for standardmålet for generel tillid, en negativ effekt af etnisk og racemæssig diversitet, der dog igen i meget begrænset omfang gjaldt synlige minoriteter (der ganske vist, som andre studier, også viser, har lavere tillid i udgangspunktet, især i USA's sorte befolkning) men primært majoriteten (for hvem konflikt/trusselsperspektivet alt andet lige er mere salient). Effekten var lidt større i Canada (modsat Kazemipur (2006), der ligefrem finder en positiv sammenhæng i et sammenlignende studie af canadiske byer). Endvidere, og interessant, begrænses den væsentligt af individuelt oplevet meningsfuld gruppeinteraktion, i særlig grad i meget heterogene områder (forfatterne argumenterer overbevisende for at der ikke er omvendt kausalitet) (Stolle et al. 2008: 71-72).^{vii}

Den samme medierende effekt af kontakt betones af Uslaner, der i et amerikansk-britisk studie på byniveau finder, at den negative effekt af heterogenitet på tillid overvejende afspejler etnisk og racemæssig *seg-*

gregering: "people living in well integrated cities who have diverse social networks are much more likely to be trusting than people who live in segregated cities with homogenous networks" og "diversity is largely a proxy for large non-white populations rather than an 'intermingling' of different ethnic and racial groups" (Uslaner 2011a: 223). Segregeringens negative effekt er igen størst i USA, og størst for den hvide majoritet, der har mere tillid at miste end især den sorte befolkning

Den negative effekt af diversitet på tillid er også blevet fundet, om end i langt mindre grad og med væsentlige kvalifikationer, i en række enkeltlandsstudier. I Australien fandt Leigh (2006) størst effekt af *sproglig* heterogenitet, og kun lavere *generel* tillid for nye indvandreres vedkommende (lavere lokal tillid for både flertalsbefolkning og indvandrere. I Storbritannien fandt Letki (2008) en sammenhæng, men ligesom i en række andre britiske studier, udgjorde tillid kun en mindre del af et mål for social kapital/social cohesion.^{viii} Et nyere, sofistikeret britisk studie, der også kritisk diskuterer sammenhængen mellem den "moraliserede" generaliserede tillid og en mere strategisk-rationel (trust-in-neighbours) tillid (Sturgis, Brunton-Smith et al. 2011) finder dog ingen effekt af etnisk diversitet på den første type, mens effekten på den anden (lokale), så godt som forsvinder ved kontrol for lokalområdets grad af social-økonomisk marginalisering (tilsvarende for UK Laurence 2011 og Fieldhouse & Cutts 2010), samt, igen, inter-gruppe kontakt: Forskellighed i sig selv driver kun tillid mellem grupper ned (og da i begrænset grad) i økonomisk velstående kvarterer, hvor indbyggerne ikke har megen kontakt med andre end deres egne.

To hollandske studier, der ligesom Letki i Storbritannien finder en sammenhæng mellem etnisk diversitet og dårligere nabokontakt og lokale netværk (et behaviouralt aspekt af 'hunkering down'), finder også, at lokal og inter-gruppe tillid *ikke* mindskes (Lancee & Dronkers 2011; Gijsberts et al. 2012), og for den sidste undersøgelses vedkommende heller ikke generaliseret tillid. Stolle et al. (2013) finder i et tysk studie af 50 lokalområder en lille, men ikke signifikant sammenhæng mellem koncentration af indvandrere og såvel generaliseret tillid som tillid til out-grupper – men en lidt mere markant effekt for den gruppe af individer, der ikke har kontakt til andre grupper. Endelig finder Morales & Echazarra (2013) en negativ sammenhæng mellem en række forskellige diversitetsmål og lokal tillid – men igen ikke med generaliseret tillid.

En separat litteratur, der har undersøgt sammenhængen mellem etnisk heterogenitet og tillid i stort-N komparative landestudier (og som i øvrigt i stigende grad kritiseres (fx af Dinesen & Sønderskov 2015) for ikke at ramme de specifikke lokale kontekster, hvor forskellighed opleves mest) har ikke fundet klare indikationer. Det gælder Bjørnskov (2007, 208) og Anderson & Paskeviciute (2006), der anvender World Values Surveys, Latinobarometer og Afrobarometer surveys, såvel som Gesthuitzen et al. (2009) og Hooghe et al. (2009), der anvender Eurobarometer-data, men ikke Delhey & Newtons tidligere studie (2005), der

finder sammenhæng mellem tillid og makrovariablene økonomisk velstand, lighed, *good governance*, lav etnisk og religiøs diversitet, og protestantisme.^{ix} De sidste to variable forklarer mest varians, også (om end sammenhængen bliver en del mindre) når de nordiske lande, der er velsignede med alle de forklarende variable, tages ud. De to variable er også, i sagens natur, fordi de går forud for nutidige tillidsniveauer, mest robuste overfor indvendinger om omvendt kausalitet.

Den omfattende forskningslitteratur om forholdet mellem diversitet og tillid har rejst spørgsmålet om, hvorvidt den amerikanske case er ekseptionel (se de nyere forskningsoversigter i Morales (2013), Portes & Vickstrom (2011) og van der Meer & Tolsma (2014)). De fleste amerikanske studier finder en tydelig sammenhæng, om end nogle forfattere i højere grad end Putnam selv betoner ulighed og fattigdom, ikke kun som en væsentlig selvstændig årsag, men også som mellemkommende variabel: For så vidt mistillid især lokalt er udtryk for konflikt eller oplevet trussel, er det nærliggende, at konkurrencen om ressourcer og fordele mellem grupper er større i økonomisk-socialt marginaliserede boligområder (se hertil især Kesler & Blomraad 2010 og Sturgis & Smith 2011). I det særdeles ulige USA er classeskel desuden også raceskel, også i den nationale selvforståelse: Den sorte befolknings særligt lave tillid (også indenfor gruppen) og den lave tillid til – og solidaritet med – sorte bør ses i lyset af en omfattende sociologisk forskning i amerikansk fattigdoms *racialisering*, hvor det stereotype billede af et moralsk anløbent medlem af underklassen simpelthen er en sort person (Soss et al 2011).

Intet andet vestligt land har en tilsvarende historie med slaveri og langvarig racesegregering. Hertil kommer, at den ikke-europæiske indvandring til USA er langt højere end i europæiske lande, og at nogle kategorier af indvandrere har levet og lever mere segregeret, end tilfældet er i fx Storbritannien (Sturgis & Smith 2011). Når forskningen viser et langt mere utydeligt billede i Europa, med svagere sammenhænge og modstridende resultater, kan det måske skyldes fraværet af en fattig sort befolkning af slaveefterkommere, og måske i det hele taget en højere social lighed.

At de mange undersøgelser – og der er en del flere end de her i notatet refererede – viser så forvirrende og modstridende resultater, kan naturligvis skyldes metodiske problemer, herunder anvendelsen af forskellige målniveauer, begreber og operationaliseringer af variable. Et meget grundigt nyligt metastudie af 90 og *review* af 90 undersøgelser, der skiller de metodisk svageste studier ud og tager højde for de metodiske forskelle (van der Meer & Tolsma 2014), har søgt at finde et mønster i forskningen – et mønster der stemmer overens med min egen mere begrænsede gennemgang ovenfor.^x

Forfatterne konkluderer for det første, at "ethnic heterogeneity is not consistently negatively related to interethnic cohesion". Det synes ikke at være tilfældet, at mennesker nødvendigvis bliver mindre tillidsfulde over *andre grupper* end deres egen (især, jf. flere studier nævnt ovenfor, hvis der er tale om minoritetsgrupper). Konklusionen støtter kontakthypotesen ("increased interethnic contact opportunities stimulate interethnic contact ... which stimulates out-group trust directly") (p. 471). I forlængelse heraf kan man sige, at større diversitet nok kan lede til en følelse af umiddelbar oplevet trussel og konkurrence om ressourcer, forstærkning af fordomme, og alt andet lige en tendens til at vende sig indad mod egen gruppe, hvilket er nemmere, hvor diversitet er lig med gruppesegregering. Men flere af de ovenfor refererede studier indikerer en positiv sammenhæng mellem (meningsfuld) kontakt mellem grupper og tillid, både tillid til andre grupper og lokal tillid generelt, ja "ties between ethnic groups are generally stronger, not weaker, in ethnically heterogeneous environments" (p. 472) (also Marschall & Stolle 2004; Uslaner, 2012).

For det andet er der en konsistent sammenhæng mellem heterogenitet og lokal ("intra-neighborhood") tillid. Det gør en forskel på, hvor meget man stoler på (og har kontakt med) andre mennesker generelt i området, hvis der er stor diversitet, især når den er pludseligt øget og opfattende. Ikke nødvendigvis på grund af konflikt, om end ressourcekonkurrence og in/out-group-mekanismer er mulige, men på grund af anomi – usikkerhed om fælles normer og fravær af klare sociale kontrolmekanismer (p. 472-3). Men denne lokale mistillid og anomi er ikke, konkluderer van der Meer & Tolsma, klart forbundet med lavere generel tillid, idet "most people are able to distinguish between how they conceive of their immediate surroundings and how they regard the world as such" (Lundåsen & Wollebæk 2013: 303, citeret i van der Meer & Tolsma 2014: 472). Det er ikke klart, hvorfor en lokal (strategisk) tillid til konkrete andre grupper i ens nærhed skulle få en stærk effekt på den generelle tillid, for så vidt at sidstnævnte, som Uslaner og andre betoner, er mere normativ og generelt samfundsorienteret – herunder, som vi skal berøre om lidt, forbundet med lighedsnormer og institutioner (men se Dinesen & Sønderskov 2015, nedenfor).

For det tredje er der i det hele taget *ikke* nogen tydelig, endsige væsentlig effekt af heterogenitet på generel tillid – udenfor USA.

Van der Meer & Tolsmas studie er en grundig, og såvel teoretisk som metodisk *state of the art*. Men måske konkluderes der alligevel lidt for håndfast og lidt for optimistisk. Således mener Dinesen og Sønderskov (2015), at litteraturen "generally point toward a moderate negative – although sometimes statistically insignificant – relationship", hvilket dog nok er lidt for biased i modsat retning). Under alle omstændigheder peger studiet frem mod en række nylige, sofistikerede studier af den skandinaviske kontekst, foretaget på

lokalt niveau, som afrunder gennemgangen af den empiriske forskning om sammenhængen mellem diversitet og tillid, hvoraf to kort skal diskuteres:

Det svenske studie, som van der Meer & Tolsma citerer ovenfor (Lundåsen & Wollebæk 2013), viser en klar negativ sammenhæng mellem forskellighed i boligområder og lokal tillid og henviser også til, at den lokale tillid – næppe overraskende i den svenske kontekst – er faldende. Forfatterne demonstrerer endvidere, at den lavere effekt på lokal tillid især i meget diverse kontekster, udover også at have ulighed som en separat forklaring (for Norge, se også Ivarsflaten og Strømsnæs 2013)^{xi} i vidt omfang er afhængig af oplevet diskrimination – at indvandrere opleves at blive behandlet bedre af myndighederne. De viser også (der testes ikke for modsat kausalretning), at effekten på lavere tillid bliver mindre ved kontakt.

Studiet finder ingen sammenhæng med generaliseret tillid. Det peger også (ligesom Sønderskov og Dinesen i Danmark) på, at den generelle tillid har været stigende over lang tid, trods øget indvandring. Men de gør også opmærksom på, at nye data fra World Values Survey (et fald i Sverige fra 69 % "most people can be trusted" til 65 % i de sidste to bølger) viser et lille knæk i tilliden, især tydelig blandt unge, som forfatterne dog tøver med at fæste for meget lid til, så længe de ikke er replicerede af flere undersøgelser. De peger på – ikke usandsynligt – at den finansielle krise (der ikke mindst har ramt unge, i forhold til fremtidsudsigter og også i forhold til ændringer i velfærdsstatslige overførsler) kan forklare en del af faldet.

Men selvom generel tillid er "a relatively stable value" om "generalized conceptions of the benevolence or malevolence of mankind", der afspejler "the role of primary socialization and experiences in formative years" (ibid: 303-4), og selvom de fleste måtte være i stand til at skelne mellem en rationelt baseret mindre tillid til ens omgivelser i et lokalt boligområde og tillid til folk flest, kan man nok forestille sig mere langsigtede effekter. Dels en effekt af en meget stor indvandring – ikke mindst af unge – fra lavtillidslande (selvom dansk forskning viser at medbragt lav generel tillid i vidt omfang "aflæres", især i anden generation (Dinesen 2012)), dels – som forfatterne selv er inde på – som en langsigtet effekt af at flere unge vokser op i, og socialiseres, i lokale kontekster, præget af lavere lokal tillid og, kan man tilføje, i takt med at den samlede diversitet i store byer, der er steget voldsomt og hastigt i Sverige, – og dermed "people in general" – i stigende grad 'ligner' ens lokale kontekst.

En nylig dansk undersøgelse (Dinesen & Sønderskov 2015), også foretaget på lokalt niveau, udgør en markant undtagelse for tendensen i Europa ved at finde en signifikant og ikke ubetydelig sammenhæng mellem forskellighed og *generaliseret* tillid. Studiet, der er publiceret i *American Sociological Review*, er metodisk sofistikeret, især ved at måle tilliden i forhold til etnisk diversitet i respondenternes *meget* nære

omgivelser (80 meter!). Sammenhængen fortyndes, efterhånden som målinger bevæger sig længere væk, og den synes *ikke* at være medieret af kontakt, ligesom der kontrolleres overbevisende for selvselektion. Forfatterne noterer, at sammenhængen om end tydelig,^{xii} ikke (ligesom i et tidligere studie, Dinesen & Sønderskov (2012a)) er overvældende stor (en forskel på 0,30 point på en 10-pointskala for en mikro-kontekst med 50% indvandrere i forhold til ingen indvandrere – altså en voldsom forøgelse i forhold til de mere realistiske historiske sete forøgelser, selv over længere tid).^{xiii} Tilsvarende afslutter de artiklen med at forklare, at effekten af forskellighed på tillid i Danmark ses samtidig med, at den generelle tillid i Danmark har været støt stigende til et globalt meget højt niveau på grund af uddannelse på individuelt niveau og institutionel kvalitet på kollektivt niveau (ibid.: 566). Forfatterne hævder, at for så vidt Danmark på mange måder i dag er blevet et typisk vesteuropæisk indvandrerland, ville man kunne finde tilsvarende effekter andre steder, hvis man der målte på tilsvarende mikro-niveau.

3. Hvilken slags etnisk-kulturel diversitet?

Det synes altså for tidligt at konkludere, at lokal diversitet kun har meget begrænset eller ingen effekt på generaliseret eller social tillid, når den måles på et niveau, hvor der er meget stor koncentration af grupper, der ikke tilhører den indfødte majoritet. Det forekommer, også teoretisk vel at mærke, for tidligt at konkludere, at lokal mistillid/tillid – selv om den er et andet, mere strategisk og kontingent fænomen – ikke påvirker generaliseret tillid på længere sigt i lande med stærkt stigende indvandrerbefolkning. Sønderskov og Dinesen (2015: 553) peger således på studier, der viser, at "positive experiences with and trust in specific others affect evaluations of the generalized other positively and thus spill over to social trust." I øvrigt er den væsentlige effekt af diversitet på lokal tillid bestemt ikke ubetydelig for den fremtidige udvikling af udsatte lokalområder i lande som de skandinaviske – en problemstilling der dog ligger uden for udvalgets kommissorium. De fleste studier (men *ikke* Sønderskov og Dinesens eget) peger dog på en positiv medierende effekt af kontakt, ligesom effekten af diversitet spiller sammen med aspekter af (racialiseret) ulighed og oplevet diskrimination af flertalsgruppen. De fleste europæiske studier peger desuden på, at andre faktorer har en vigtigere direkte effekt, herunder fattigdom og ulighed, institutionel kvalitet og uddannelsesniveau.

Inden vi ser lidt nærmere på betydningen af andre faktorer, er der grund til at dvæle lidt ved spørgsmålet om de givetvis komplekse mekanismer i sammenhængen mellem diversitet og lavere tillid.

Mange, især europæiske, studier støtter kontakthypotesen, der hævder at tillid kan øges, når grupper lærer hinanden at kende. Det er værre, når grupperne lever segregeret, og gensidige fordomme og *in-group* følelser vokser sig større i en gensidig *othering*. Men dette er ikke ensbetydende med, at konflikthypotesen er forkert, og heller ikke at den 'kun' gælder, hvor grupper lever segregeret – hvilket i et policy-perspektiv ellers er slemt nok, idet det ikke er så enkelt hverken at ophæve etnisk bolig- eller gruppesegregering, eller at skabe mere kontakt i udsatte lokalområder.

Konflikt kan have flere årsager, der hver især nævnes i den omfattende litteratur. Konflikter over oplevet urimelighed ("de fremmede bliver behandlet bedre") og færre offentlige ressourcer/lavere kvalitet af social service og jobkonkurrence kan nok *mindskes*: Dels ved at fordomme udfordres gennem kontakt, og dels ved at intra-etnisk gruppefølelse og *out-group* animositet over længere tid mindskes, fx ved at flere lokale indbyggere oplever at "være i samme båd" og kæmpe med de samme problemer – fx arbejdsløshed og fattigdom. Men der er også teoretiske grunde til at forvente, at nogle konflikter kan fortsætte, der har at gøre med *forskelligheden i sig selv*:

Sønderskov og Dinesen påpeger således, med reference til nyere eksperimentelle studier såvel som sociobiologiske konstanter, at oplevelse af synlig andethed i sig selv udløser højere følelser af trussel og frygt (ibid.: 552). Men selv om der muligvis findes evolutionære grunde til, at mennesker alt andet lige er disponeret til at være reserverede overfor synlige *out-groups* – altså grunde, der går udover tillærte fordomme – bør der udvises forsigtighed i fortolkningen af den i øvrigt sofistikerede nye eksperimentelle forskning på dette område. Udover at effekten af et sådant umiddelbart, "naturligt" ubehag svækkes af mange forhold, herunder uddannelse og kontakt, er selve oplevelsen af synlig forskellighed sandsynligvis afhængig af den betydning, en sådan forskellighed er kommet til at have i bestemte samfund. Hvad der fx overhovedet ses som forskellighed (fx nuancer af hudfarve, men også sproglig varians og påklædning) er næppe konstant. En nok så dybt (biologisk betinget) psykologisk reaktion mod andethed må forventes at få varierende udtryk. Forskningsmæssigt er det desuden vanskeligt, selv i eksperimentelle designs, at adskille fx rent "race"-ubehag fra racialiserede fordomme.

En anden type teoretisk begrundelse for betydningen af forskellighed-versus-homogenitet forekommer vigtigere. Det er den plausible ide om betydningen af konsensus eller normdistance indenfor et lokalsamfund. Det er alt andet lige nemmere at stole på *forudsigeligheden* af andres adfærd, hvis man ved, at de fleste har de samme normer for adfærd, især adfærd overfor andre, og især hvis der opleves en høj grad af social kontrol eller normsanktion, som det typisk ses i konsensuelle samfund. Det afgørende her er den kulturelle^{xiv} distance mellem grupper, uanset om den er etno-kulturel eller socio-kulturel. Et nyligt

svensk studie peger her på, at det afgørende for tillid ikke er, om den enkelte oplever kulturel afstand mellem sig selv og gruppen ("de andre er ikke ligesom mig"), men at man oplever lille kulturel forskellighed indenfor gruppen som helhed ("folk opfører sig på samme måde i denne gruppe") (Öberg, Oskarsson & Svensson 2011).

Men også denne fokus på kulturel-behavioral homogenitet og norm-forudsigelighed synes utilstrækkelig fokuseret. Parallelt med den empiriske forskning i slipstrømmen fra Putnams Johan Skytte-forelæsning, har der således været en mere teoretisk diskussion om betydningen af en fælles (national) kultur, herunder de normative implikationer, der måtte følge af en sammenhæng mellem homogenitet, tillid og opslutning om velfærdsstat og (deliberativ) demokrati (ikke mindst affødt af Miller 1995; for omfattende kritisk diskussion se Abizadeh 2002; Lægaard 2007; Holtug 2010). Kritikken, der er blevet formuleret indenfor analytisk politisk filosofi, er for omfattende til at blive diskuteret her. Med et rationalistisk udgangspunkt har den blandt andet påpeget, at det er grundlæggende uklart, hvorfor *identifikation* med en gruppe i sig selv skulle give anledning til særlig tillid, eller hvorfor manglende identifikation med gruppen skulle give mindre tillid. Og tilsvarende, hvorfor homogenitet, herunder adfærdsmæssig homogenitet, skulle være særskilt tillidsbefordrende – hvis der vel at mærke ikke tages hensyn til graden af *trustworthiness* af gruppen. Der kan fx være en meget stærk gruppefølelse og national identitet i lande med lav tillid. Relativt etnisk homogene lande (fx Bulgarien) kan have lav tillid; mens relativt heterogene (fx Canada) kan have høj tillid.

Den teoretiske begrundelse for, at homogenitet, herunder ikke kun racemæssig og etnisk men også kulturel (behavioral-normativ), hverken er en nødvendig eller tilstrækkelig forudsætning for, *at tillid er rationel*, er, at det kommer an på, hvilken slags behavioural og normativ tillid, der er tale om. Hvorfor skulle en person have tillid til sin egen kulturelle gruppe, hvis gruppens adfærd og normer ikke er tillidsvækkende? Og hvorfor skulle *forudsigelighed* af enhver type af adfærd vække tillid, hvis adfærden er ufordelagtig for en selv – fx hvis adfærden, og de normer der bakker den op, er karakteriseret af det Banfield i sit klassiske studie af Syditalien kaldte "amoral familism" (Banfield 1958)?^{xv} En tillidsskabende kultur er ikke bare "fælles", men præget af *delte* adfærdsformer og normer, der er medborgerlige og universalistiske, dvs. præget af reciprocitet, legalitet, ærlighed over for fremmede, fravær af forskelsbehandlende hierarkier osv. Det er hvad Almond & Verba (1963) i et lige så klassisk studie kaldte en "civic culture."^{xvi} *Uncivic culture* er præget af adfærd og normer, der så at sige kun er alt for forventelige.

Denne type teoretiske refleksioner – der passer til ideen om, at lokal og inter-gruppe tillid er strategisk og erfaringsbaseret (om end påvirket af fordomme, der måske eller måske ikke udfordres) – kaster et lidt anderledes lys på den omfattende empiriske forskning i sammenhængen mellem diversitet og lavere tillid.

Den peger på behovet for, og de hidtil manglende forsøg på, at "parse out the various out-group cues embodied in contextual exposure" herunder "cultural and behavioural differences" og at "examine their importance for trust" (Dinesen & Sønderskov 2015: 565). Den peger også på behovet for at forbinde tillidsforskningen med den tilgængelige viden både om forskellige indvandrersgrupperes adfærd og "politiske kultur", som man kalder det indenfor politologien, og på undersøgelser om, i hvilket omfang oplevelsen af forskellige indvandrersgrupper er præget af (mere eller mindre korrekte) opfattelser af, og forventninger til, deres adfærd.

Der findes efterhånden en del viden om forskellige indvandrersgrupperes værdier og holdninger, og også om forskellige former for *uncivic* adfærd (fx kriminalitet). Der er fx både kvantitativ og kvalitativ forskning, der viser, bl.a. at indvandrere og efterkommere af mellemøstlig baggrund som helhed (men med store forskelle mellem grupperne) er stærkt overrepræsenterede i kriminalitetsstatistikker; at drenge opdrages anderledes end piger i mange indvandrerfamilier, og at mange indvandrerfamilier er præget af patriarkalske familiemønstre og æresbegreber omkring køn og seksualitet, samt lav tolerance i forhold til bl.a. homoseksuelle og jøder. Der findes også resultater indenfor den empiriske forskning i "politisk tolerance", der peger på at tolerancen af "muslimer" (der ellers er relativt høj i skandinaviske lande) er afhængig af, om "islam" prædikeres som fundamentalistisk (Petersen et al 2010), og at Skandinaver generelt (og danskerne mest blandt skandinaver) forbinder religion med konflikt og intolerance (Andersen 2002).

En del af denne *specifikke* forskel i normer og adfærd mellem den skandinaviske flertalsbefolkning og de grupper af mellemøstlig oprindelse, der udgør en stor og stigende andel af indvandrerbefolkningen, kan teoretisk betragtes være mistillidsskabende, samtidig med at den forbindes med (og stereotypificeres i forhold til) Islam (Mouritsen & Olsen 2013). Der foreligger ikke, mig bekendt, studier om sammenhængen mellem disse forskelle og tillid.^{xvii} Men der er nok *circumstantial evidence*: Et nyligt norsk studie viser således, at den negative sammenhæng mellem forskellighed og tillid forudsætter sammenfald mellem etnisk forskellighed og religion (Finseraas & Jakobsen 2012). Måske er dette sammenfald, i Vesten i hvert fald, drevet af opfattelsen af muslimer som mere *uncivic* end andre – og en sådan opfattelse er i givet fald ikke uden klangbund i empirisk forskning. Uanset om forskelle i kriminalitet, maskulin æreskultur og opdragelse skyldes "religion" eller (mere sandsynligt) et mix af religion, tradition, lav uddannelse og dårlige sociale forhold, forbindes den i Skandinavien og resten af Vesteuropa med Islam, og den racialiseres som fordomme imod indvandrere med mellemøstlig og nordafrikansk udseende. Nogle typer normer og adfærd er blot anderledes, sådan at de nok kan give anledning til normativ afstandtagen (fx normer om religiøs hovedbeklædning og kvinders stilling i familien), men næppe utrygheds/mistillidsskabende i sig selv. Andre typer normer og adfærd kan formodes at have en negativ effekt på tillid.

Selvom disse teoretiske sammenhænge endnu ikke er belyst empirisk, er de relevante at nævne i et notat som det foreliggende. Det er de, fordi de stiller spørgsmålstejn ved, om det er (normativ og adfærdsmæssig) forskellighed *i sig selv*, der er mistillidsskabende, eller om det snarere er en form for forskellighed, der på bestemte afgørende områder, er *afvigende fra* en egalitært-universalistisk, reciprocitetsorienteret politisk kultur, der, uden at være særlig nordisk, er særlig udbredt og grundfæstet i de nordiske lande. Hvis det første er tilfældet, er forudsætningen for at fjerne den negative effekt på tillid en dybtgående kulturel assimilation eller en meget restriktiv indvandringspolitik. Hvis det andet er tilfældet, er det "kun" nødvendigt med *civic integration* – medborgerlig integration – og med de socialpolitiske, pædagogiske tiltag, der kan fremme en sådan integration.

4. Tillid, lighed og velfærdsstatslige institutioner

Jeg vender mig nu til spørgsmålet om sammenhængen mellem lighed og tillid, som allerede er blevet berørt i forhold til mange af de tidligere refererede studier. Forskningen på området tog fart i forbindelse med diskussionen af Putnams bog *Bowling Alone* (2000), som, selv om den nævnte ulighed som en faktor der påvirker social kapital (og, mere kontroversielt, som Portes & Vickstrom påpegede, omvendt), ikke endte med at nævne indkomstudligning som policy-kur mod faldende social kapital. Udeladelsen, ikke kun i Putnams arbejder, ses af Rothstein & Uslaner som "something of a mystery", i betragtning af at faldet i social kapital i USA skete i en periode, hvor uligheden samtidig var dramatisk stigende (tilsvarende, for USA og Storbritannien, Albrekt 2013), og i betragtning af, at "the countries that score highest on social trust also rank highest on economic equality" (ibid.: 48) – herunder de skandinaviske lande. Rothstein & Uslaner viser således, i *World Politics* artiklen fra 2005, en klar sammenhæng både på landeniveau over 43 lande, og, med henvisning til Uslaners tidligere arbejde (Uslaner & Brown 2005), i USA, hvor "inequality is the strongest determinant of generalized trust over time in the United States and across the American states" (Rothstein & Uslaner 2005: 48, 52-50, fremhævelse i artiklen).

I endnu et cross-country studie med World Values Survey-data, noterer Bjørnskov, at "the conclusion reached by virtually all studies is that income inequality is among the most robust cross-country determinants of trust" (Bjørnskov 2006: 6). Forfatteren finder selv "that social polarization in the form of income inequality is detrimental to generalized trust", og den vigtigste factor blandt de undersøgte (ibid.: 16-17). Et studie af europæiske lande (Gesthuizen, van der Meer & Scheppers 2007), der afviser Putnams resultater fra Johan Skytte-forelæsningen, finder en klar effekt af lighed på forskellige dimensioner af formel og ikke-formel social kapital (mens tillid i denne undersøgelse er mere afhængig af, om lande har en demokratisk

tradition). Et andet europæisk cross-country studie finder derimod, at økonomisk ulighed er en væsentlig årsag, dog sammen med flere andre variable som *good governance*, velstand og protestantisme (Lolle & Torpe 2011: 207).

I dag fremstår den positive sammenhæng mellem lighed og tillid som mindre omdiskuteret end effekten af forskellighed på tillid, om end der er dissidenter. Steijn & Lancee (2011) finder således, at effekten kun findes for ekstremt ulige versus lige lande, og at tillid i Europa snarere er et resultat af generel velstand, mens Bergh & Bjørnskov (2013) (modsat Bjørnskovs tidligere arbejde, citeret ovenfor), finder, at mens tillid er en historisk forudsætning for velfærdsstater, så er der ikke nogen sammenhæng mellem stor velfærdsstat og stor omfordeling og tillid. Alligevel opsummerer Dinesen & Sønderskov (i et andet studie end det tidligere citerede, hvor de igen selv undersøger sammenhængen med diversitet) forskningen således, at det er

“well-known in the literature on trust that income inequality – presumably because of undermining a sense of shared fate or an accentuation of conflict – has a direct negative impact on trust ... but both mechanisms may also moderate the influence of ethnic diversity on trust. When income inequality is low and a strong sense of shared fate and low levels of economic conflict exist, people are more likely to see immigrants as part of their moral community and less of a threat” (Dinesen & Sønderskov 2012a: 276)

I virkeligheden peger den komparative stort-N-forskning om effekten på den historiske udvikling af tillid i enkeltlande på en flerhed af faktorer, hvoraf lighed kun er én. I forhold til den særlige skandinaviske udvikling er der således en velkendt diskussion om, hvad der overhovedet fik den omfordelende velfærdsstat *off the ground* i første omgang. Rothstein (2011, se også Knudsen 2006) har således peget på statens og et upartisk embedsværks rolle, og Esping-Andersen (1985) m.fl. historiske sociologer på stærke arbejderbevægelser – kombineret med centrale klasseinteressefald og -kompromisser med agrarpartier, som ikke var relevante i lande som Tyskland og England, eller som umuliggjordes af etno-religiøse skel i en lang række andre europæiske lande og USA (for diskussion se Mouritsen 2015: 104-7), ligesom protestantisk religion (til forskel fra hierarkisk katolicisme) er fremhævet af mange historikere som den mest oprindelige, nødvendige forudsætning. I forhold til det foreliggende kommissorium er det vigtige spørgsmål næppe, hvordan en tillidsvedligeholdende velfærdsstat oprindeligt blev til (også Rothstein & Stolle 2008: 192), og heller ikke om forudsætningen for den var en forudgående tillid i Norden, uanset om den måtte stamme fra protestantisme, andelsbevægelsen, tidlig statsdannelse og oplyst enevælde, Hanseatiske bystater (jf. Putnam 1993) eller sågar vikingerne (Svendsen & Svendsen 2016). Det er derimod,

om, og i givet fald hvordan, der er en positiv effekt på tillid af lighed i det tyvende århundrede, og især om de ekstremt høje tillidsniveauer i Norden kan falde, hvis uligheden øges.

I forhold til den ovenstående *makro-level* forskning, er sammenhængen på lokalt niveau tydeligere. I det forrige afsnit bemærkede vi således mange studier, der fandt, at fattigdom og indkomstulighed havde en væsentlig direkte effekt på lavere tillid, eller at den negative effekt af diversitet var delvist afhængig af fattigdom, ulighed, social marginalisering og relaterede variable. Letkin (2008), Sturgis & Smith (2011), Laurence (2011) og Fieldhouse & Cutts (2010) for Storbritannien og Alexander (2007) og Kesler & Blomraad (2010) for USA, fandt således alle, at ulighed som lokal kontekst variabel (om et område var fattigt og præget af arbejdsløshed mv.) havde stor betydning for, om områdets forskellighed førte til lavere tillid. Lundåsen & Wollebæk (2013) fandt en direkte effekt af ulighed på individniveau, og en medierende effekt i forhold til diversitet af oplevet fairness (om indvandrere oplevedes at have fordele). Også Dinesen & Sønderskov (2012a) finder en væsentlig direkte sammenhæng mellem ulighed i indkomst og tillid både på individuelt niveau og på by-niveau, ligesom ulighed også i nogen grad betinger effekten af diversitet på tillid. Parallelt hermed konkluderer et nyligt norsk studie af tillid i norske kommuner, at "individuals have somewhat reduced social trust both in communities with higher levels of inequality within the community and in communities of lower economic standing (economic inequality between communities)" (Ivarsflaten & Strømsnes 2013: 339).

5. Skandinavien – en særlig case.

For det skandinaviske landes vedkommende er det i en policy-kontekst som den nærværende vigtigt ikke at miste skoven af syne for bare træer. Pointen er, at skandinaviske lande ikke blot har et meget højt tillidsniveau, men at det har været stigende i den periode af velfærdsstatens historie, hvor det er blevet målt – uanset at det måske har været *relativt* højt tidligere i historien^{xviii} – og at stigningen er sket i en periode, hvor der samtidig har været en støt stigning i indvandringen (Dinesen & Sønderskov 2012a). Det gælder uagtet, at landene først op i 90'erne for alvor begyndte at være præget af kulturel mangfoldighed, Sverige lidt før Danmark. Der er dog en vis forskel mellem landene. Om end de alle, allerede i 1980, hvor målingerne begynder, har højere niveauer end andre lande, begynder Danmark fra det laveste niveau og overhaler Norge og Sverige, der hver for sig nok har stigninger, men ikke så markante som de danske.

Ligheds-historien kompliceres desuden ved, at uligheden faktisk har været (lidt) stigende i Danmark fra sidst i halvfemserne – en udvikling, der ikke modsvares af et fald i tilliden fra målingen i 1998 til den i 2008,

hvor tilliden i Danmark tværtimod steg i uformindsket grad. Givet et vist time-lag, indikerer de danske tal, at den økonomiske ligheds/uligheds-hypotese i hvert fald ikke er hele forklaringen. Der synes at måtte være andre – eller flere – årsager, også selv om tillidsnormer måtte være så robuste, at en mindre ændring i Gini-koefficienten ikke er afgørende, hvilket egentlig også virker plausibelt: Selvom tilliden er lav og faldende i lande med meget store ulighedsskel og en stor og stigende underklasse af meget fattige (som i USA og Storbritannien), er det mindre klart, at mere marginale ændringer i indkomstfordelingen i lande som Danmark og Norge vil have en tilsvarende effekt på den generelle tillid totalt set. Det gælder uanset, at social marginalisering, fattigdom og arbejdsløshed individuelt og i udsatte boligområder (hvor en – indvandrerung – underklasse er vokset i størrelse i perioden) har påvirket lokal tillid, som de ovenfor refererede undersøgelser viser.

Perioden har også været karakteriseret af generel velstandsstigning, stabile og samarbejdende regeringer og social fred – samt ikke mindst stigende uddannelse. Disse gunstige faktorer ses i mange komparative undersøgelser at have en effekt på tillid, også i vestlige lande med mere moderate tillidsniveauer. Men det er vanskeligt at forestille sig, at enten økonomisk og social lighed, velfærdsstatens institutioner og virkemåde, eller de normer om ligebehandling og reciprocitet, som disse institutioner inkarnerer, ikke (måske i et samspil, og i samspil med de andre faktorer) har haft en effekt på det forhold, at Skandinavien er anderledes end andre økonomisk succesfulde og stabile vestlige lande.

Når således Bergh & Bjørnskov (2013) i deres komparative landestudie ikke finder nogen generel sammenhæng mellem en stor og omfordelende velfærdsstat og tillid, men i stedet velstandsudviklingen, kan de ikke forklare den særlige udvikling med stigende tillid i Skandinavien, og faldende tillid i de mere liberale og residuelle velfærdsregimer. Men ligesom Dinesen og Sønderskov (2012a) indikerer den, at velfærdsstatens kausale rolle måske er mere kompleks, på en måde, hvor institutioner og forskelle i livsmuligheder spiller sammen med normer. Lad os se på de i virkeligheden i nogen grad overlappende forsøg på at teoretisere de kausale mekanismer, begyndende med institutionerne, og igen med reference til Dinesen og Sønderskovs centrale arbejde.

En række undersøgelser af den tydelige korrelation mellem velfungerende institution og *good governance* på den ene side og tillid på den anden side, mest berømt Robert Putnams tidlige arbejde (Putnam 1993), har set en *society-centered* sammenhæng, hvor tillid og social kapital i bredere forstand skaber gode institutioner. Uagtet det republikanske argument om at stærke medborgerlige netværk, aktive borgere og mobilisering i sociale bevægelser givetvis har haft og har betydning for statslige politiske og administrative institutioner (især hvor denne mobilisering er konsensuel og brobyggende, så institutionerne ikke blot

”erobres” af en enkelt gruppe) (Mouritsen 2015, kap. 10), så er det vanskeligt at se, hvorfor social tillid skulle være en meget vigtig selvstændig årsag hertil, og at kausalretningen ikke går den anden vej. Dinesen og Sønderskov, der indledningsvis nævner den meget store uenighed på området i litteraturen, har prøvet at måle dette ved, i stedet for at anvende de lidt svage konventionelle data om institutioners kvalitet, at bruge paneldata fra den danske værdiundersøgelse, der i tre bølger måler *tilliden til institutioner*. Forfatterne antager en positiv sammenhæng fra denne vertikale tillid til generel eller social tillid.^{xix} Forfatterne viser en ret klar sammenhæng mellem institutionel tillid og social tillid. Udover effekter af uddannelse, velstand og generel social udjævning mv. synes danskerne at have fået større tillid til statens institutioner i perioden – og derigennem mere social tillid.

Måske er forskellen til resten af Norden, at denne institutionelle tillid etableredes tidligere i Sverige og Norge, og at Danmark derefter indhentede naboerne? Det uafklarede spørgsmål er fortsat, hvad det mere specifikt er ved velfærdsstatens udvikling, der driver den vertikale tillid. En tentativ hypotese, der måske kan harmonere med, at det danske ”folkehjem” etableredes lidt senere, og med noget mindre socialdemokratisk drevet konsensus end i Norge og Sverige, er, at det er velfærdsstatens universalisme. Og dernæst, givet at udviklingen fra *means-testing* til universalisme er en stenet og snoet vej, der (i alle lande, men nok især Danmark) er blevet kombineret med diskretionær forvaltning af det ”neoliberale” aktiverings- og arbejdsprøvningsystem, at denne universalisme har haft en effekt på robuste kulturelle reciprocitetsnormer og generel opslutning om velfærdsstaten, der er ret enestående.

6. Teorier om sammenhængen mellem institutioner, lighed og tillid

Den vigtigste teori om forholdet mellem universalistiske institutioner, institutionel tillid og generel tillid er formuleret af Bo Rothstein, alene og i samarbejde med andre (Rothstein 1998, 2011; Rothstein & Stolle 2008; Rothstein & Uslaner 2005). Mens både Rothstein og Uslaner også betoner økonomisk lighed, både som en direkte årsag til tillid (se nedenfor) og som en historisk vigtig forudsætning for ligebehandlende og universalistiske velfærdsstater, er den væsentligste pointe for nærværende den positive *feed-back* mekanisme, der etableres med sidstnævnte.

Den grundlæggende idé er, at vores tillid til institutioner – både retshåndhævende institutioner og implementerende institutioner der fordeler indkomst og producerer service – er afhængig af, at institutionerne er fair, lovfølgende, ligebehandlende og ubestikkelige – hverken handlende i ens egen interesse (for så vil de også kunne påvirkes eller bestikkes af andre), eller i andres (for så er der ingen grund

til at slutte op om dem for én selv).^{xx} Og videre, i lande hvor borgerne oplever ærlighed og *trustworthiness* i institutioner, smitter denne institutionelle tillid via kognitiv inferens af på antagelser om, hvordan folk flest vurderes med tillid. Decideret bestikkelse og korrupsion er mindre relevant i Skandinavien og de fleste vestlige lande, men forfatterne går videre og forbinder teorien med den måde en universalistisk, ikke-behovsprøvende velfærdsstat fungerer anderledes – altså en effekt der går mere direkte på de omfordelende og socialpolitisk implementerende institutioner end de retshåndhævende. Argumentet er her det plausible, at både konservative kontinentale systemer (der privilegerer særlige erhvervsgrupper og embedskategorier med pensioner og tillæg) og selektive angelsaksiske systemer (der praktiserer systematisk behovs-testning) sætter skel mellem *deserving* og *undeserving* på måder, der ofte hverken opleves fair af dem, der først modtager og derefter mister ydelser eller af dem, der skal betale gildet. Systemerne opfordrer til snyd og velfærdstænkning – og til fordomme om at 'de andre' snyder. Endelig skabes der mistillid hos de borgergrupper, der udsættes for moraliseret kontrol – *a fortiori* under hårde aktiveringsregimer, med deres tendens til stempling af særlige *target groups*.

Rothstein & Stolle påviser en ret klar effekt på generaliseret tillid af institutionel tillid, især (kontra Dinesen & Sønderskov 2016) af tilliden til retsvæsen og velfærdsproducerende/omfordelende myndighed; at den generaliserede tillid er lavest i områder af Sverige, hvor mange modtager selektive ydelser, og dermed kan forventes at være omgivet af mange som man tror 'snyder' eller behandles bedre end en selv (fx indvandrere, jf. Lundåsen & Wollebæk 2013, tidligere diskuteret), og endelig at individer, der selv udsættes for selektive programmer er mindre tillidsfulde.

Økonomisk ulighed spiller ikke så stor en rolle i dette studies teoretiske mekanisme – om end universalistiske systemer *producerer* mere lighed, og at økonomiske *privilegier* (i de kontinentale systemer) kan ses som et udtryk for at staten så at sige er mere til for nogle grupper end andre. Derimod er der klarere sammenhæng med lighed forstået som lige muligheder (i en liberal forstand); altså at man ikke oplever, at staten lægger særlige sten i vejen for ens egen gruppe, eller ryder vejen for andre.

En mere direkte vej fra universelle institutioner over dens produktion af økonomisk lighed, chancelighed og reciprocitet til generel tillid (der dog er i familie med ovenstående), er teoretiseret af Rothstein & Uslaner (2005) i det allerede nævnte studie i *World Politics*, hvor forfatterne mener at påvise en global sammenhæng mellem de to typer lighed og tillid, især i universelle velfærdsstater. Økonomisk lighed antages at føre til generel tillid, fordi mennesker, der ser optimistisk på fremtiden, oplever det som mindre risikofyldt at have tillid til fremmede. Formel chancelighed – fx i uddannelsessystemet – kan have samme effekt, fordi det dog giver en opfattelse af, at man selv er herre over sin fremtid. Og begge typer lighed er

forbundet med en følelse af *shared fate* – af at være i samme båd – hvor alle behandles ligeligt. Denne følelse understøtter på sin side en forventning om, at andre har de samme interesser og syn på verden som en selv (måske understøttet, som Rothstein og andre har argumenteret for andetsteds, af deltagelse i fælles institutioner), hvilket er umuligt i hierarkiske og socialt meget segregerede samfund.^{xxi}

Christian Albrekt Larsen har i en lang række arbejder introduceret en i forhold til kommissoriet meget relevant variant af uligheds-tillidstesen, der elaborerer på "shared fate" aspektet, men mere specifikt i forhold til udviklingen af en fattig og stigmatiseret underklasse. I en tidlig artikel (Larsen 2007) erklærer han sig skeptisk over styrken i sammenhængen mellem institutionel og generel tillid som teoretiseret af Rothstein & Stolle. Den forekommer mest sandsynlig for dem, der kommer i kontakt med indgribende velfærdsinstitutioner, mens det ikke forklarer, hvorfor en vis ulighed i omfordelingen (som i de konservative systemer) skulle medføre generel mistillid. Han hæfter sig ved, at mens mekanismen nok kan forklare en del af sammenhængen i Skandinavien, så kan den ikke forklare, hvorfor der er meget store fald i tilliden i de liberalt-residuele regimer, men ikke i samme grad i det kontinental Europa. I sin doktorafhandling, udgivet på Oxford University Press (Albrekt 2013), prøver han at forklare, hvorfor generel tillid er så høj i Skandinavien (Sverige og Danmark), og ikke mindst hvorfor den er så lav i USA og Storbritannien.

Den generelle mekanisme, der forbinder lighed og tillid er, at vi er tilbøjelige til at stole på medlemmer af middelklassen (ikke kun når vi selv tilhører den), fordi de er mest optaget af deres "reputational welfare" – de har meget at miste. Vi har mindre tillid til rige, fordi de er magtfulde og måske ligefrem i stand til at sætte sig over loven. Men mindst af alle har vi tillid til fattige (også ofte selv om vi selv er fattige). Årsagen er, at fattigdom associeres med ikke at have noget at miste og derfor med uærlighed og kriminalitet. Vi har også mere tillid, hvis vi tror på muligheden for (fortjent) social mobilitet. Det gør man mest i lige samfund, hvor der ikke er så langt til toppen. I ulige samfund tror de fattige ikke på det, og middelklassen er angst for at dumpe ned af stigen til bunden. Denne mekanisme er nok så afhængig af den sociale repræsentation – de forestillinger vi har om andre – som igen er afhængig af mediegenererede fordomme og stereotyper. Der er mindre tillid, hvis vi tror, at underklassen er stor (og måske større end den er i virkeligheden – som det er tilfældet i USA og Storbritannien) og moralsk depraveret. Forestillinger om den dovne og ufortjenende underklasse er større i Storbritannien og USA end i Danmark og Sverige (med én væsentlig undtagelse – som vi kommer tilbage til – nemlig indvandrere).

Den sidste mekanisme, der kan tænkes at understøtte tillid i velfærdsstaten – og gøre det vanskeligt at fremme den andre steder – er mere traditionelt sociologisk. Den vedrører et forhold, som især Uslaner har betonet, og som ofte misses i regressionsanalyse-baserede studier, der forventer hurtige sammenhænge af

ændrede kontekstvariable på individers tillid. Det er at generel eller social tillid, som vi har været inde på ovenfor, snarere er en kulturelt indlært norm, i familie med generel universalisme og menneskerettigheder, og med demokratisk og (mere eller mindre substantielt) egalitære politiske livssyn, med tilhørende opslutning til liberale (velfærds)stater (Uslaner 2002).

Denne tillid er, som vi har været inde på, næppe immun overfor en negativ udvikling i lokal, mere strategisk og erfaringsbaseret tillid til konkrete andre (eller overfor meget negative udviklinger i institutioner). Men den er ret stabil over tid, den indlæres ikke kun gennem deltagelse i samfundet, men også som led i børns tidlige socialisering i familier og skoler. Den kan af samme grund gå i arv, når voksne lærer deres børn, at fremmede mennesker ikke generelt vil dem noget ondt, og den kan "rejse med", når tillidsfulde mennesker bosætter sig et nyt sted.

Jeg kommer ikke nærmere ind på denne mekanisme, men skal blot notere dens relevans i forhold til spørgsmålet om effekten af indvandring. Selvom Dinesen (2012) har påvist, at tillid i væsentligt omfang kan læres over tid af indvandrergrupper, repræsenterer de fortsat, lige som en række andre udsatte grupper, et lavtillids-segment i befolkningen, og denne lavere generelle tillid har betydning for det aggregerede niveau. I et policy-perspektiv kan en velfærdsstat alene af den grund have en meget vigtig interesse i, især i skolen, at prøve at påvirke børn og unges tillidsniveauer, og ikke mindst modvirke det "universalisme-underskud" i etisk-politiske normer, som forskningen finder i nogle indvandremiljøer.

Et sådant tiltag er givetvis mere overbevisende, hvis især indvandrere rent faktisk oplever *a level playing field*. I notatets sidste afsnit (8) refereres en litteratur om en socialpsykologisk og elektoral logik, der – på sigt, og som det er sket i Danmark – kan modvirke også den eksisterende, velfærdsstatslige ligebehandling, fordi store vælgergrupper i Skandinavien oplever især den nye indvandrerbefolkning som *undeserving* – en underklasse af mennesker der ikke i tilstrækkelig grad vil eller kan bidrage til velfærdsstatens kontrakt om at yde for at nye, og derigennem være *lige med os* – og derfor i mindre grad ønsker at bidrage til *dem*.

Inden da skal jeg i det følgende afsnit referere en særlig variant af ligebehandlingsargumentet – og forskning om det – som kan begrunde, at lande som Norge tager lidt flere skridt i retning af "multikulturel" ligebehandling, på områder, der ikke samtidig af den øvrige befolkning opleves som urimelig positiv særbehandling.

7. Kulturfølsom ligebehandling i velfærdsstaten

En stor del af den i dette notat behandlede litteratur har som sin indirekte relevanskontekst den potentielle konflikt mellem "empirisk multikulturalisme" og velfærdsstatslig omfordeling og dermed det "progressive dilemma" (Banting 2010), der vel også er implicit i kommissoriet, om et *trade-off* mellem en liberal indvandrerpolitik (og en kosmopolitisk forståelse af liberal ligebehandling), der skader velfærdsstatens bærekraft, tilslutning og (dermed) evne til at omfordele, og på den anden side en mere restriktiv indvandrerpolitik (og national-liberal forståelse af ligebehandling), der muliggør velfærdsstatens overlevelse. Jeg adresserer ikke dette dilemma direkte og tvivler på, at samfundsforskningen kan sige noget særligt præcist om, hvor meget indvandring et land og en fungerende velfærdsstat kan bære. Den afgørelse er et politisk valg, der snarere handler om grænser for vilje til solidaritet end økonomi og institutionel kapacitet.

Der findes en anden litteratur, der handler om, hvordan indvandrere modtages og integreres i et samfund, og betydningen af denne for samfundsmæssig solidaritet og sammenhængskraft. Jeg har valgt ikke at behandle denne omfattende litteratur, selv om den bestemt ikke er uvæsentlig. Integrationspolitik – herunder men slet ikke kun tiltag til arbejdsmarkedsintegration – er en væsentlig potentiel mellemkommende variabel i forholdet mellem forskellige former for ulighed og generaliseret tillid. En anden ekspert må rådgive om hvilken integrationspolitik, der virker.

Kun én del af denne litteratur skal meget kort berøres, nemlig den der handler om "multikulturalisme", ikke forstået som empirisk forskellighed, men som *policies*, der retter sig mod indvandreres *forskellighed*. Jeg foretrækker udtrykket "kulturfølsom ligebehandling (Mouritsen 2005: 263ff). Det gør jeg for at skelne mellem politik, der retter sig mod at bevare eller fremme forskellighed, eller mod at "anerkende" forskellighed – herunder diverse praksisser, der kan ses som stridende mod en liberal samfundsorden – og på den anden side politikker som retter sig mod ligebehandling af grupper, enten a) ved at fjerne åben diskrimination, eller b) ved at modificere den bias, der er i ethvert samfund, så deltagelse på lige fod (og anerkendelse som ligeværdig) er vanskeligere, på grund af særlige karakteristika ved det at være minoritet (Igen: karakteristika, som det ikke er normativt problematisk at tage hensyn til). Det er klart, at disse afgrænsninger er omstridte, både i den akademiske litteratur og i samfundet, og det er heldigvis ikke nødvendigt at tage stilling til dem her.

Formålet er i stedet at pege på, at den tillidsskabende mekanisme, der er impliceret i den almindelige velfærdsstatslige universalisme og omfordeling, muligvis kan spille en rolle i forhold til visse former for kulturfølsom ligebehandling af indvandrere. Det er sandsynligt, at indvandrere i højere grad vil have tillid til samfundets institutioner såvel som generel tillid, hvis de oplever inklusion, især fravær af åbenlyse

barrierer og diskrimination, men også forskellige former for hensyntagen, der signalerer åbenhed overfor etnisk og religiøs forskellighed.

Desværre er effekten af forskellige tiltag på lige netop indvandreres *tillid* kun i begrænset grad undersøgt, og den tilgængelige forskning er i det hele taget ganske sparsom. Men der er noget der tyder på, at forskellige former for imødekommelse overfor indvandrere fremmer social og politisk integration. Bloemraad (2006) fandt, i et meget citeret studie af amerikansk og canadisk naturalisations- og integrationspolitik, hvor hun sammenlignede identiske vietnamesiske grupper (også hvad angik *skill level*, jf. Canadas selektive indvandrerpolitik), at Canadas mere åbne tilgang havde en positiv effekt på politisk identifikation og politiske deltagelse. Den positive effekt af liberal statsborgerskabspolitik understøttes af andre undersøgelser, der finder en sammenhæng mellem statsborgerskab og *belonging* (bl.a. Simonsen 2016a; se også diskussion i Kymlicka 2012: 11-12). Derimod er der ikke meget forskning, der tyder på, at "multikulturalisme" i sig selv skaber segregering og tilbagetrækning (og dermed lavere tillid), medmindre den sammenknyttes med meget generøs socialpolitik og fravær af aktiv arbejdsmarkedspolitik. Et meget citeret sammenlignende studie, der ellers peger i den retning, hvad angår arbejdsmarkedsintegration og kriminalitetsrater (Koopmans 2010) er stærkt præget af den hollandske case (Duyvendak & Scholten 2011; Kymlicka 2012: 13), hvor officiel multikulturalisme i høj grad tog karakter af administrativ *laissez faire* igennem 80'erne, kombineret med høje sociale ydelser og et lukket arbejdsmarked. Studiet fandt i øvrigt en positiv effekt på politisk integration (ligesom i et tidligere studie (Koopmans et al 2005)), og den negative effekt af multikulturalisme omfattede *ikke* anti-diskriminationspolitik og liberal statsborgerskabslovgiving.^{xxii}

Det eneste systematiske studie (Wright & Bloemraad 2012) af sammenhængen mellem multikulturalisme (målt som et indeks, baseret på Banting et al. (2006), af henholdsvis åben statsborgerskabspolitik og syv konventionelle former for (liberal) imødekommelse af grupper (ibid.: 80)) og tillid fandt en positiv sammenhæng, der var mest tydelig for lande, der scorede højt på begge dele af indeks. Men sammenhængen forsvandt, når forfatterne så på, om politikkerne havde en effekt på *forskellen* mellem indvandreres tillidsniveau og niveauet i det aktuelle land (ibid.: 83). En stærkere sammenhæng fandtes i forhold til indvandreres lavere oplevelse af diskrimination, deres tillid til, og deres tilfredshed med det politiske system (ibid.: 83-84).

Kan effekten af at imødekomme indvandrere være negativ i forhold til flertalsbefolkningen? Man kan forestille sig, at nogle former for kulturfølsom inklusion kan blive oplevet af flertalsbefolkningen som positiv forskelsbehandling, hvilket kan tænkes at skade tilliden, især lokalt, og især hvis der er tale om synlige, politiserede tiltag. Banting & Kymlicka (2006) og Crepaz (2006) fandt en vis positiv sammenhæng mellem

multikulturelle politikker og vilje til omfordeling. Men mens Hooghe et al. (2007) ikke fandt nogen direkte effekt af multikulturalisme-policies på generel tillid, fandt Kesler og Bloemraad (2010) i et stort komparativt landestudie, at effekten af diversitet på generel tillid i befolkningen (men ikke andre aspekter af social kapital) faktisk er en lille smule *negativt* påvirket af sådanne politikker. Det er sandsynligt, at der her er forskelle mellem lande, der (som Danmark og Norge) ikke tidligt er blevet "vænnet til" at multikulturel *public space sharing* (som Sverige og Canada) på en måde, der har gjort den til en del af en fælles offentlig kultur (Kymlicka 2010). I den retning peger, at det at have mere "åben" national national identitet, også på individniveau, har en positiv effekt, ikke kun på indvandreres *belonging* (Simonsen 2016b), men også på holdninger til indvandrere (Sides & Citrin 2007; Esses et al. 2006; Johnston et al. 2010; Kymlicka 2012). Der er dog vanskeligt at ændre national identitet i en inklusiv retning.

Dette lille *review* af en ejendommeligt sparsom litteratur om et meget omstridt emne viser, at vi ikke rigtigt ved meget om effekten af kulturfølsom inkorporation af indvandrere på den generelle tillid, men at effekten på indvandrernes egen tillid er minimal – den synes snarere at samvariere med den generelle tillid i et land, hvilket er et nok så interessant resultat (dog baseret på et enkelt studie). Der er dog desuden nogen forskning, der peger på forskellige politikkers, herunder en relativ åben statsborgerskabspolitik positive effekt på indvandreres deltagelse, politiske tillid og identifikation, og deres følelse af at høre til. I forhold til et land som Norge er nyheden måske, at integration (og dermed, må man formode, højere identifikation og tillid på sigt) i hvert fald ikke skades af forskellige former for liberal multikulturalisme, og at anti-diskriminationspolitik og en mere åben (eller i hvert fald ikke en mere lukket, som den danske) statsborgerskabspolitik nok kan gavne.

8. Tillid, solidaritet, og den indvandrerkritiske opinion

I udvalgets henvendelse vedrørende dette notat er jeg blevet anmodet om at forholde mig ikke blot til forholdet mellem forskellige former for ulighed og generaliseret tillid, men også effekten på velfærdsstatens legitimitet. Det er *a tall order*. Jeg må begrænse mig til nogle få iagttagelser vedrørende det centrale spørgsmål om forholdet mellem en større indvandrerbefolkning og legitimitet forstået som *villigheden til omfordeling*, idet jeg vender tilbage til Larsens (2014) teori om at ulighedens negative effekt på generel tillid er afhængig af forestillinger om en uglestet *underklasse*, og samtidig samler nogle tråde op fra notatets tidligere afsnit.

Indledningsvis er to observationer på sin plads. Den første er, at forskningen indtil nu ikke rigtig tyder på, at øget indvandring som sådan har ført til tilbagerulning af velfærdsstaten i Nordvesteuropa eller andre steder i form af lavere niveauer for offentligt forbrug. Man husker den svenske borgerlige partileder, der i forbindelse med flygtningekrisen i 2015, på en meget svensk måde der ikke var gået i Danmark, meddelte sine vælgere, at *på grund af* den store mængde flygtninge, ville der ikke være plads til mere velfærd *lige nu*. Men der er indtil nu ikke noget *liberal dilemma* i den direkte forstand, at velfærdsstater er begyndt at skrumpe *på grund af* indvandring (Banting 2005, Soroka et al. 2006, Banting et al. 2006). Det kan skyldes et *electoral push* fra vælgere, der frygter for job og pension (Brady & Finnigan 2013), væk fra traditionelle liberalistiske partier. Selvom vælgere flygter fra socialdemokratiet styrkers partier på både venstre- og (ny) højrefløj, der ønsker at forsvare velfærdsstatens kerneydelser. Og selvom støtten til de nye højrepartier i Norge og Danmark svækker og presser socialdemokratiene, er de samme partier også med til at bremse borgerlige nedskæringer. I hvert fald indtil nu.

Den anden observation er, at høj generel tillid, trods dens typiske kobling i litteraturen og politisk diskurs til velfærdsstatens stabilitet, højst er en nødvendig betingelse for vilje til omfordeling, den er ikke tilstrækkelig. Spidsformuleret: Høj tillid gør ikke i sig selv vælgere til socialdemokrater, og socialdemokrater (og andre tilhængere af omfordeling) får givetvis mere ud af at fremme omfordeling direkte, og især beskytte de aspekter af velfærdsstaten, der historisk har styrket tilslutningen til den, end at prøve at påvirke tilliden direkte.

Den skandinaviske velfærdsstatsforskning – i hvert fald den politologiske – peger i den forbindelse på, at fortsat vilje til skattebetaling og dermed mulighed for omfordeling forudsætter en bevarelse af velfærdsstatens universalistiske elementer. Middelklassen er mere tilbøjelig til at betale skat, når dens medlemmer selv får ydelser af tilstrækkelig høj kvalitet tilbage, og villigheden skyldes ikke mindst den fiskale illusion eller uigennemsigthed, hvor man ikke hæfter sig ved, at nogle får mere tilbage, end de betaler ind, mens andre får mindre (sammenfattende, Mouritsen 2015: kapitel 8). Samtidig indebærer velfærdsstatens sociale kontrakt imidlertid en forudsætning om, at alle bidrager, også selv om de ikke bidrager lige meget, og at ingen snyder (Rothstein 1998). Denne reciprocitetstankegang finder udtryk i den nordiske models "arbejdslinje", eller forventningen om, at alle, der er i stand til det, arbejder (og betaler skat).

Det er i forhold til denne reciprocitetsforventning, snarere end effekten på tillid af kulturel forskellighed eller på ulighed, at den største udfordring ved indvandringen rejser sig for den universalistiske velfærdsstats legitimitet. De fleste indvandrers grupper arbejdsmarkedsdeltagelse var støt stigende i

Skandinavien, i Danmark indtil finanskrisen, også for kvindernes vedkommende, og højere i Norge end Sverige (Breidahl 2011). Men den er fortsat væsentligt lavere end flertalsbefolkningens, og standarden for succesfuld arbejdsmarkedsintegration er høj i de skandinaviske lande, hvor arbejdsmarkedsdeltagelsen er den højeste i verden. Ud fra en legitimitetsvinkel er det imidlertid værre, at en synligt afgrænset gruppes lavere deltagelse er kendt i befolkningen, og at den forbindes med folkelige forestillinger om særlige karaktertræk, der gør nogle befolkningsgrupper mindre tilbøjelige til at være solidarisk *med dem*. Indvandrere fremstår i stigende grad som en separat og racialiseret *underclass*, på en måde der ikke er væsensforskellig fra, hvad der ses i USA og Storbritannien (Alesina & Glaeser 2004; Larsen 2011).

I et centralt studie af det traditionelt stærkt universalistiske Sverige som en kritisk case (Eger 2009) rejser forfatteren spørgsmålet "do Swedes still possess the same sense of solidarity and believe that they are *all* in the same boat, or have emergent in-group/out-group boundaries changed how individuals think about universal social benefits?" Det er velkendt, at svenske politikere nødtigt viger fra de traditionelle ligebehandlingsidealer på indvandrerområdet (se fx Bech, Borevi & Mouritsen, under review). Forfatterens svar er imidlertid et nej, og hun henviser til en amerikansk litteratur, der finder, at vilje til omfordeling kan svækkes, ikke så meget på grund af en konflikt mellem fattige og rige (der kunne modificeres af en universalistisk velfærdsstat), men på grund af en etnisk out-group. Hvor denne gruppe i USA udgøres af sorte, viser hendes undersøgelse af individuelle holdninger til omfordeling en markant negativ sammenhæng med stigende andel indvandrere i et område.

Larsen (2011) tager tråden op fra Eger og sammenligner i et lige så vigtigt studie Sverige, Danmark, Storbritannien og USA for at se, om den lave amerikanske *out-group* solidaritet i virkeligheden er så ekseptionel. Det er den ikke. Undersøgelsen, der anvender to traditionelle amerikanske *out-group* spørgsmål om sorte på de tre europæiske befolkningers opfattelse af 'ikke-vestlige indvandrere' finder han således, at svenske respondenter er *mere* tilbøjelige (47 %) end amerikanske (31) til ikke at ønske at bo i områder med flest ikke-vestlige indbyggere, end amerikanere er til ikke vil bo i tilsvarende sorte kvarterer (hele 67 for danskernes vedkommende, og 45 % for Storbritannien). Og, vigtigere, mens 38 % amerikanere havde negativ opfattelse af sortes arbejdsetik ('lazy' vs 'hard working') var tallet trods alt 21 % for svenskere og 29 for danske respondenter (23 % for britters vedkommende). Til et spørgsmål i 2009 om, hvorvidt sorte/ikke-vestlige indvandrere modtog for lidt/passende/for meget hjælp, svarede danskere og svenskere i højere grad end amerikanere, at de modtog for meget, og svenskerne mere end danskerne (US: 19 %; DK 32 %; SE: 43 %; UK: 57). Mens det lavere danske tal nok afspejler respondenternes viden om nedskæringer på området ('starhjælp'), er det et højt tal, men det svenske og især det engelske tal er endnu mere markante.

Larsen finder herefter en klar tendens til at de respondenter, der havde negative syn på indvandreres arbejdsetik, også er dem, der er mindst gavmilde mod gruppen, og at sammenhængen er *stærkere* i Danmark og Sverige end i USA og Storbritannien. Og han afslutter studiet med at vise, at, selvom danskere og svenskere generelt er langt mindre tilbøjelige end amerikanere og briter til at modsætte sig omfordeling til fattige, så er der en ikke ubetydelig sammenhæng mellem manglende vilje til omfordeling til indvandrere og manglende vilje til omfordeling generelt.

Endelig vil jeg nævne et studie af Bay, Finseraas og Pedersen (2013), der ligesom Larsen finder en klar tendens, både i Danmark og Norge, til at støtte velfærdsdualisme, altså begrænse indvandreres adgang til velfærdsrettigheder blandt grupper med lav uddannelse (også van der Waal et al 2010). I Danmark, som med starthjælpen til indvandrere er det eneste nordiske land, der har eksperimenteret (i borgerlige regeringer, i to omgange) med velfærdsdualisme, er traditionelt omfordelingsvillige arbejderklassesegmenter ("traditionelle socialdemokrater") lige så meget positive overfor selektive ydelser som traditionelt omfordelingsfjendtlige ("blå") segmenter. Og artiklen argumenterer overbevisende for, at forskellen mellem Danmark og Norge ikke så meget er, at gamle *would be* socialdemokrater er mere solidariske i Norge. Både i Norge og Danmark er de bærere af det, forfatterne af et tidligt dansk studie (Jensen & Poulsen 1990) kaldte en "eksklusiv solidaritet". Forskellen er, at denne eksklusive solidaritet blandt traditionelle velfærdsstatstilhængere er blevet *primet* og politiseret i Danmark, på grund af Dansk Folkepartis indflydelse på de borgerlige partier, og afsmitningen efterfølgende på Socialdemokratiet.

Når de to studier ses i sammenhæng med Rothsteins og andres teori om velfærdsuniversalisme som en selvopretholdende, tillids- og solidaritetsgenererende reciprocitetsmaskine, hvor alle skal bidrage, og det i hvert fald ikke skal være for tydeligt, at nogle *bestemte grupper* ikke bidrager, da tegner der sig et potentielt bekymrende billede af den skandinaviske velfærdsstats fremtid. Det gælder især, hvis politikere ikke blot flirter med øget behovsprøvning for at skaffe midler til de svageste (sådan som politikere langt hen over midten gør fra tid til anden i Danmark, selv om det vil underminere middelklassens skattevillighed), men også for alvor begynder at eksperimentere med selektive programmer, der udpeger bestemte grupper af indvandrere som endnu ikke værdige – ikke tilstrækkeligt arbejdsmarkedskompetente til at bidrage, eller med en tilstrækkelig lang bidragsperiode bag sig – til at indgå på lige fod i velfærdsstatens universalisme.

Den vej betrædes i Danmark. Spørgsmålet er, om den også kan blive betrådt i Norge. Den afspejler, men er også med til at forstærke, en forestilling om, at indvandrere er en byrde. Det gælder, uanset om den afspejler fordomme om dovenskab og lav arbejdsmoral, selvforskyldte kulturelle barrierer, eller blot en

rational evaluering af indvandreres *de facto* lavere kompetencer og *employability*. Forestillingen om en sådan racialiseret, ikke-bidragende underklasse, der – i klassisk T.H. Marshallsk forstand – heller ikke *kan* bidrage og deltage i velfærdsstaten, og derigennem blive anerkendt som medborgere, der er ligeværdige med os, kan yderligere forstærkes gennem stigmatisering af kulturelt uønskede religiøst-traditionelle værdier og adfærd. Velfærdsdualisme er i sig selv en underminering af velfærdsstaten. Men skabelsen af en materielt marginaliseret etnisk underklasse – den væsentligste bi-effekt af den dansk starthjælp (Andersen et al 2012), vil også kunne svække både den samfundsmæssige tillid og solidaritet.

Konklusion

Der er ikke i forskningen grundlag for at konkludere, at den samfundsmæssige tillid vil blive markant negativt påvirket af etno-kulturel diversitet i sig selv. Indvandringen til Norge bliver og vil givetvis fortsat blive reguleret af fiskale grunde, ud fra ønske om at bevare et "norsk" samfund, eller på grund af ønsker om at skærme de borgere, der er mest belastede af indvandringens konsekvenser. Men der er ikke grund til at pege på kulturel diversitets-forårsaget lav tillid som nogen stærk begrundelse herfor.

Det gælder, selvom generel tillid i et vist omfang, men især *lokal* tillid påvirkes negativt af denne diversitet. Ikke kun, og måske ikke primært, på grund af etnisk, racemæssig, eller kulturel "forskellighed i sig selv". Tendensen til at foretrække homogenitet og genkendelse er muligvis evolutionært betinget, men en sådan disposition må forbindes til socialt signifikante markører, og dens effekt på tillid er faldende med uddannelse, kontakt og tilvæning. Negativ forskellighedsoplevelse er i højere grad forbundet med faktorer som sociale og boligsociale problemer med arbejdsløshed, ressourcekonkurrence, pressede institutioner, kriminalitet, uro og utryghed, og med psykologiske oplevelser af marginalisering og uretfærdighed, og sandsynligvis – selv om dette ikke er blevet målt direkte – med uvilje mod at leve sammen med andre, der har uønskede normer og kulturel adfærd (fx i forhold til køns- og familieforhold).

Sådanne oplevelser kan nok modificeres gennem positiv kontakt, støtte til lokale boligområder, og en boligpolitik, der modvirker segregering (herunder en flygtningemodtagelsespolitik, der tilsigter en velovervejet spredning. Kulturelle konflikter kan og bør mødes med bestræbelser på medborgerlig integration – uagtet at der hele tiden kommer flere indvandrere, der skal integreres, og at mistillidens lokale kilder dermed fortsat vil strømme. Uanset at denne lokale mistillid på sigt aggregerer og

transformeres til lidt lavere generel tillid, er der ikke noget der tyder på, at den generelle tillid af denne grund skulle nå farligt lave niveauer – bortset fra, at vi strengt taget ikke har nogen viden om, *hvor meget* de høje skandinaviske tillidsniveauer skal falde for at få føleligt negative konsekvenser.

Tilsvarende virker de mekanismer ved velfærdsstaten fortsat – dens sociale udligning, institutionelle fairness og reciprocitet – som i langt højere grad end kulturel homogenitet genererer den meget høje tillid i Skandinavien. De kan bringes til at virke bedre endnu, ved yderligere omfordeling, der sikrer mod fattigdom, med jobskabelse, uddannelse og kompetenceudvikling, og aktiv (lokal) arbejdsmarkedspolitik. Selvom der ikke er nogen stærk indikation på, at det jeg kalder kulturfølsom ligebehandling (liberal 'multikulturalisme') er direkte tillidsfremmende, er den næppe tillids-svækkende. Og der er en positiv, snarere end en negativ sammenhæng mellem sådanne tiltag, herunder normativt uproblematisk tiltag i forhold til anti-diskrimination og mere liberal statsborgerskabspolitik, og på den anden side især politisk integration og andre aspekter af social kapital end tillid. Der er en trade-off mellem en aktiv og indgribende arbejdsmarkeds- og socialpolitik (der fremmer beskæftigelse og mulighed for at flere bidrager til skattefællesskabet) og på den anden side den individuelle mistillidsskabelse, som forskningen peger på ved residuelle modellers behovsprøvelse og overvågning – mekanismer, som den universalistiske models aktiverings- og *workfare*, med dens diskretion og tvang næppe er immun over for. Selvom ulighed og fattigdom i Norge skulle øges noget, er det næppe heller i sig selv nok til at svække de meget høje generelle tillidsniveauer.

Udfordringen ligger sandsynligvis slet ikke i forhold til tillid i sig selv. Den ligger snarere i den solidaritet mellem samfundsgrupper, der trues af, at mange indvandrere ikke bidrager nok til arbejds- og skattefællesskabet, og ikke ses at gøre det (og modsat "almindelige" arbejdsløse og socialt udsatte er de synlige som grupper, og potentielt som medlemmer af en racialiseret underklasse), hvorfor viljen til at omfordele til dem mindskes. Truslen her er i første omgang udviklingen af en dualistisk velfærdsstat, som den danske er gået lidt i retning af. Den danske 'starthjælp' har medført en ikke uvæsentlig forøgelse af indvandreres beskæftigelse, men den har også, udover givetvis at blive oplevet som uretfærdig, øget uligheden og den sociale og økonomiske marginalisering af den ikke-vestlige indvandrere som gruppe. En sådan svækkelse af det universalistiske element er bekymrende, selv om den nok er mindre politisk sandsynlig i Norge end i Danmark, både direkte i forhold til velfærdsstatens reciprocitet og normative legitimitet, og i forhold til dens segregerings- og fordelingsmæssige konsekvenser, der på sigt vil kunne udfordre samfundsmæssig solidaritet og tillid mere negativt end indvandring og kulturel forskellighed.

Litteratur

- Abizadeh, Arash (2002). "Does Liberal Democracy Presuppose a Cultural Nation? Four Arguments", *American Political Science Review* 96 (3): 495-509.
- Alasina, Alberto & Eliana La Ferrara (2000). "Participation in Heterogeneous Communities", *The Quarterly Journal of Economics* 115 (3): 847-904.
- Alasina, Alberto & Eliana La Ferrara (2002). "Who trusts others?", *Journal of Public Economics* 85 (2): 207-234.
- Alexander, Marcus (2007) "Determinants of Social Capital: New Evidence on Religion, Diversity and Structural Change", *British Journal of Political Science* 37 (2): 368-377.
- Allport, Gordon W. (1954). *The Nature of Prejudice*. New York: Basic Books.
- Almond, Greg & Sydney Verba (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. New York: Sage.
- Andersen, Jørgen Goul (2002). *Danskernes holdninger til indvandrere – en oversigt*. AMID Working Paper 17/2002. Aalborg: Aalborg Universitet, AMID.
- Andersen, Lars Højsgaard, Hans Hansen, Marie Louise Schultz-Nielsen & Torben Tranæs (2012). *Starthjælpens betydning for flygtninges levevilkår og beskæftigelse*, Rockwool Fondens Forskningsenhed Arbejdsrapport 25, Odense: Syddansk Universitet & Rockwool Fonden.
- Anderson, Christopher J & Aida Paskeviciute (2006). "How Ethnic and Linguistic Heterogeneity Influence the Prospects for Civil Society: A Comparative Study of Citizenship Behaviour", *The Journal of Politics* 68 (4): 783-802.
- Banfield, Edward C. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, Ill.: The Free Press.
- Banting, Keith G. (2005). "The Multicultural Welfare State: International Experience and North American Narratives", *Social Policy and Administration* 39 (2): 98-115.
- Banting, Keith G. (2010). "Is there a progressive's dilemma in Canada? Immigration, multiculturalism and the welfare state", *Canadian Journal of Political Science* 43 (4): 797–820.
- Banting, Keith G & Will Kymlicka (2006). "Immigration, multiculturalism, and the welfare state", *Ethics and International Affairs* 20 (3): 281–304.
- Banting, Keith G., Will Kymlicka, Richard Johnston & Stuart Neil Soroka (2006). "Do Multiculturalism Policies Erode the Welfare State? An Empirical Analysis", pp. 49-91 in Keith Banting & Will Kymlicka (eds.), *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Advanced Democracies*, Oxford: Oxford University Press.
- Bay, Ann-Helén, Henning Finseraas & Axel West Pedersen (2013). "Welfare Dualism in Two Scandinavian Welfare States: Public Opinion and Party Politics", *West European Politics* 36 (1): 199-220.

- Bech, Emily Cochran, Karen Borevi & Per Mouritsen (under review) "A 'civic turn' in Scandinavian family migration policies? Comparing Denmark, Norway and Sweden.
- Bellah, Robert et al. (1985). *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Los Angeles & Berkeley: University of California Press.
- Bergh, Andreas & Christian Bjørnskov (2013). *Trust, Welfare States and Income Equality: What Causes What?* IFN Working Paper No. 994, Stockholm: Research Institute of Industrial Economics.
- Bjørnskov, Christian (2007). "Determinants of Generalized Trust: A Cross-Country Comparison", *Public Choice* 130 (1/2): 1-21.
- Bjørnskov, Christian (2008). "Social Trust and Fractionalization: A possible Reinterpretation", *European Sociological Review* 24: 271-283.
- Blalock, Hubert M. (1967). *Toward a Theory of Minority-Group Relations*, New York: Wiley.
- Bloemraad, Irene (2006). *Becoming a Citizen. Incorporating Immigrants and Refugees in the United States and Canada*, Berkeley: University of California Press.
- Bloemraad, Irene & Matthew Wright (2014). "'Utter Failure' or Unity out of Diversity? Debating and Evaluating Policies of Multiculturalism", *International Migration Review* 48 (Issue Supplement s1): S292-S331.
- Brady, David & Ryan Finnegan (2013). "Does Immigration Undermine the Support for Social Policy?", *American Sociological Review*, 20 (10): 1-26.
- Breidahl, Karen N. (2011). *The incorporation of the 'immigrant dimension' into the Scandinavian welfare states: A stable pioneering model?* Discussion Paper 16, 11/2011, Berlin: Berlin School of Economics and Law, Harriet Taylor Mill-Institut für Ökonomie und Geschlechterforschung.
- Clinton, Hillary (1996). *It Takes a Village*, New York: Simon & Schuster.
- Costa Dora L. & Mathew E. Kahn (2003). "Civic Engagement and Community Heterogeneity: An Economist's Perspective", *Perspectives on Politics* 1 (1): 103-111.
- Crepaz, Markus (2006). "'If You Are My Brother; I may Give You a Dime!' Public Opinion on Multiculturalism, Trust and the Welfare State", in Keith Banting & Will Kymlicka (eds.) *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Advanced Democracies*, Oxford: Oxford University Press.
- Delhey, Jan & Kenneth Newton (2003). "Who Trusts?: The origins of social trust in seven societies", *European Societies* 5 (2): 93-137.
- Delhey, Jan & Kenneth Newton (2005). "Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism?", *European Sociological Review* 21 (4): 311-327
- Dincer, O. C. (2011). "Ethnic Diversity and Trust", *Contemporary Economic Policy*, 29 (2): 284-93.
- Dinesen, Peter (2012). "Parental Transmission of Trust or Perceptions of Institutional Fairness: Generalized Trust of Non-Western Immigrants in a High-Trust Society", *Comparative Politics* 44(3):273-289.

- Dinesen, Peter Thisted & Kim Mannemar Sønderskov (2012a). "Trust in a Time of Increasing Diversity: On the Relationship between Ethnic Heterogeneity and Social Trust in Denmark from 1979 until Today", *Scandinavian Political Studies* 35 (4): 273-94.
- Dinesen, Peter Thisted & Kim Mannemar Sønderskov (2012b). "Hvorfor stiger tilliden?", *Politica* 44 (1): 87-110.
- Dinesen, Peter Thisted & Kim Mannemar Sønderskov (2015). "Ethnic Diversity and Social Trust: Evidence from the Micro-Context", *American Sociological Review* 80 (3): 550-573.
- Dinesen, Peter Thisted & Kim Mannemar Sønderskov (2016). "Trusting the State – Trusting Each Other? The Effect of Institutional Trust on Social Trust", *Political Behaviour* 38 (1): 179-202.
- Duyvendak, Jan Willem & and Peter W.A. Scholten (2011). "Beyond the Dutch "Multicultural Model": The Coproduction of Integration Policy Frames in the Netherlands", *Journal of International Migration and Integration* 12 (3): 331-348
- Eger, Maureen A. (2009). "Even in Sweden: The Effect of Immigration on Support for Welfare State Spending", *European Sociological Review* 26(2):203-217.
- Esping-Andersen, Gösta (1985). *Politics against Markets. The Social Democratic Road to Power*. Princeton: Princeton University Press.
- Esses, Victoria, Ulrich Wagner, Catarina Wolf, Matthias Preiser & Christopher Wilbur (2006). "Perceptions of National Identity and Attitudes towards Immigrants and Immigration in Canada and Germany", *International Journal of Intercultural Relations* 30 (6): 653-69.
- Etzioni, Amitai (1993). *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. New York: Crown Publishers.
- Fieldhouse Edward & David Cutts (2010). "Does Diversity Damage Social Capital? A Comparative Study of Neighbourhood Diversity and Social Capital in the US and Britain", *Canadian Journal of Political Science* 43 (2): 289-318.
- Finseraas, Henning & Niklas Jakobsson (2012). "Trust and Ethnic Fractionalization: The Importance of religion as a Cross-Cutting Dimension", *Kyklos* 65 (3): 327-39.
- Gesthuizen, Maurice, Tom van der Meer & Peer Scheepers (2009). "Ethnic Diversity and Social Capital in Europe: Tests of Putnam's Thesis in European Countries", *Scandinavian Political Studies* 32 (2) 121-142.
- Gijsberts, Mérove, Tom van der Meer & Jaco Dagevos (2012). "'Hunkering Down' in Multi-Ethnic Neighbourhoods? The Effect of Ethnic Diversity on Dimensions of Social Cohesion", *European Sociological Review* 28 (4): 527-37.
- Hawes, Daniel & Rene R. Rocha (2011). "Social Capital, Racial Diversity, and Equity Evaluating the Determinants of Equity in the United States", *Political Research Quarterly* 64 (4): 924-937.
- Holtug, Nils (2010). "Immigration and the Politics of Social Cohesion", *Ethnicities* 10 (4): 435-451.

Hooghe, Marc, Tim Reeskens, Dietlind Stolle & Ann Trappers (2009). "Ethnic Diversity and Generalized Trust in Europe. A Cross-National Multilevel Study", *Comparative Political Studies* 42: 198-223.

Hooghe, Marc, Tim Reeskens & Dietlind Stolle (2007). "Diversity, Multiculturalism and Social Cohesion: Trust and Ethnocentrism in European Societies", in Keith Banting, Thomas J. Courchene & F. Leslie Seidle (eds), *Belonging? Diversity, Recognition and Shared Citizenship in Canada*, Queens University: Institute for Research on Public Policy.

Hooghe, Marc & Dietlind Stolle, eds. (2003). *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, London: Palgrave Macmillan.

Ivarsflaten, Elisabeth & Kristin Strømsnes (2013). Inequality, Diversity and Social Trust in Norwegian Communities, *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 23 (3): 322-342.

Jensen, Ulla Skovgaard & Jørgen Poulsen (1990). "Solidaritetsens former. En teori om sammenhængen mellem kollektivism, uddannelse og fællesskabets afgrænsning", *Politica* 22: 282-305.

Johnston, Richard, Keith Banting, Will Kymlicka & Stuart Soroka (2010). "National Identity and Support for the Welfare State", *Canadian Journal of Political Science*, 43 (2): 349-377.

Kazemirpur, Abdolmohammad (2006). "A Canadian exceptionalism? Trust and diversity in Canadian cities", *Journal of International Migration and Integration*, 7 (2): 219-240.

Kesler, Christel & Irene Bloemraad (2010). "Does Immigration Erode Social Capital? The Conditional Effects of Immigration-Generated Diversity on Trust, Membership, and Participation across 19 Countries, 1981-2000", *Canadian Journal of Political Science* 43 (2): 319-347.

Kivisto, Peter & Thomas Faist (2007). *Citizenship: Discourse, Theory, and Transnational Prospects*, London: Wiley-Blackwell.

Knudsen, Tim (2006). *Fra enevælde til folkestyre - dansk demokratihistorie indtil 1973*. København: Akademisk forlag.

Koopmans, Ruud (2010). "Trade-Offs between Equality and Difference: Immigrant Integration, Multiculturalism and the Welfare State in Cross-National Perspective", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36 (1): 1-26.

Koopmans, Ruud (2013). "Multiculturalism and Immigration: A Contested Field in Cross-National Comparison", *Annual Review of Sociology* 39: 147-69.

Koopmans, Ruud, Paul Statham, Marco Giugni, and Florence Passy (2005). *Contested Citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Kymlicka, Will (2010). *The Current State of Multiculturalism in Canada and Research Themes on Canadian Multiculturalism 2008-2010*, Report commissioned by the Department of Citizenship and Immigration, Ottawa: Minister of Public Works and Government Services.

Kymlicka, Will (2012). *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*, Washington: Migration Policy Institute.

- Lancee, Bram & Jaap Dronkers (2011). "Ethnic, Religious and Economic Diversity in Dutch Neighbourhoods: Explaining Quality of Contact with Neighbours, Trust in the Neighbourhood and Inter-Ethnic Trust", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37 (4): 597-618.
- Larsen, Christian Albrekt (2007). "How Welfare Regimes Generate and Erode Social Capital: The Impact of Underclass Phenomena", *Comparative Politics* 40 (1): 83-101.
- Larsen, Christian Albrekt (2011). "Ethnic Heterogeneity and Public Support for Welfare: Is the American Experience Replicated in Britain, Sweden and Denmark?", *Scandinavian Political Studies* 34 (4): 332-353.
- Larsen, Christian Albrekt (2014). *The Rise and Fall of Social Cohesion: The Construction and De-construction of Social Trust in the US, UK, Sweden and Denmark*. Oxford: Oxford University Press.
- Laurence, James (2011). "The Effect of Ethnic Diversity and Community Disadvantage on Social Cohesion: A Multi-Level Analysis of Social Capital and Interethnic Relations in UK Communities", *European Sociological Review* 27 (1): 70-89.
- Leigh, Andrew (2006). "Trust, Inequality and Ethnic Heterogeneity," *The Economic Record* 82 (258): 268-280.
- Letki, Natalia (2008). "Does Diversity Erode Social Cohesion? Social Capital and Race in British Neighbourhoods," *Political Studies* 56 (1): 99-126.
- Lolle, Herik & Lars Torpe (2011). "Growing ethnic diversity and social trust in European societies", *Comparative European Politics* 9 (2): 191-216.
- Lægaard, Sune (2007). "David Miller on Immigration Policy and Nationality", *Journal of Applied Philosophy*, 24 (3): 283-298.
- Luhmann, Niklas (2000). "Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives", pp. 94-107 in Gambetta, Diego (ed.) *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford: Blackwell.
- Lundåsen, Susanne Wallman & Dag Wollebæk (2013). "Diversity and Community Trust in Swedish Local Communities", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 23 (3): 299-321.
- Marschall, Melissa J. & Dietlind Stolle (2004). "Race and the City: Neighborhood Context and the Development of Generalized Trust", *Political Behavior* 26 (2): 125-153.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Social Class: And Other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller, David (1995). *On Nationality*, Oxford: Clarendon Press.
- Morales, Laura (2013). "Assessing the Effects of Immigration and Diversity in Europe: Introduction to the Special Issue", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 23 (3): 241-54.
- Morales, Laura & Alfonso Echazarra (2013). "Will We All Hunker Down? The Impact of Immigration and Diversity on Local Communities in Spain", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 23 (3): 343-366.

- Mouritsen, Per (2003). "What's the Civil in Civil Society: Robert Putnam, Italy, and the Republican Tradition", *Political Studies* 51 (4): 650-688.
- Mouritsen, Per (2015). *En plads i verden - Det moderne medborgerskab*, København Gyldendal.
- Mouritsen, Per & Tore Vincents Olsen. "Liberalism and the Diminishing Space of Tolerance", pp. 127-56 in Tariq Modood & Jan Dobbernack (eds.), *Tolerance, Intolerance and Respect: Hard to Accept?* New York: Palgrave Macmillan.
- Oliver, J. Erik & Janelle Wong (2003) "Intergroup Prejudice in Multiethnic Settings" *American Journal of Political Science* 47 (4): 567-582.
- Petersen, Michael, Rune Slothuus, Rune Stubager & Lise Togeby (2010). "Freedom for All? The Strength and Limits of Political Tolerance", *British Journal of Political Science* 41 (3): 581-597.
- Pettigrew, Thomas F. (2008). "Future Directions for Intergroup Contact Theory and Research", *International Journal of Intercultural Relations* 32 (3): 187-199.
- Portes, Alejandro & Erik Vickstrom (2011). "Diversity, Social Capital, and Cohesion", *Annu.Rev.Sociol.* 37: 461-479.
- Putnam, Robert (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, Robert (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster.
- Putnam, Robert (2006). "E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century", *Scandinavian Political Studies* 30 (2): 137-174 (The 2006 Johan Skytte Prize Lecture).
- Putnam, Robert (2015). *Our Kids: The American Dream in Crisis*, New York: Simon & Schuster.
- Quillian, Lincoln (1995). "Prejudice as a response to Perceived Group Threat: Population Composition and Anti-Immigrant and Racial Prejudice in Europe", *American Sociological Review* 60 (4): 586-611.
- Rothstein, Bo (1998). *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothstein, Bo (2011). *The Quality of Government - Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective*, Amsterdam: Aias.
- Rothstein, Bo (2013). "Corruption and Social trust: Why the Fish Rots from the Head Down", *Social Research* 80 (4): 1009-32.
- Rothstein, Bo & Dietlind Stolle (2008). "The State and Social Capital: An Institutional Theory of Generalized Trust", *Comparative Politics* 40 (4): 441-459.
- Rothstein, Bo & Eric M. Uslaner (2005). "All for All: Equality, Corruption, and Social Trust", *World Politics* 58, (1): 41-72.

- Sides, John & Jack Citrin (2007). "European Opinion about Immigration: The Role of Identities, Interests and Information", *British Journal of Political Science* 37 (3): 477-504.
- Simonsen, Kristina Bakkær (2016a). "Does Citizenship Always Further Immigrants' Feeling of Belonging to the Host Nation? A Study of Policies and Public Attitudes in 14 Western Democracies", *Comparative Migration Studies*, in press.
- Simonsen, Kristina Bakkær (2016b). "How the Host Nation's Boundary Drawing Affects Immigrants' Belonging", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 42 (7): 1153-1176.
- Soroka, Stuart, Richard Johnston & Keith Banting (2006). "Immigration and Redistribution in a Global Era," in Sam Bowles, Pranab Bardhan and Michael Wallerstein (eds.), *Globalization and Egalitarian Redistribution*, Princeton University Press and Russell Sage Foundation.
- Steijn, Sander & Bram Lancee (2011). *Does income inequality negatively affect general trust?*, Amsterdam: AIAS, Gini Discussion Paper 20.
- Stolle, Dietlind (2003). "The Sources of Social Capital", in Marc Hooghe & Dietlind Stolle (eds), *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, New York: Palgrave Macmillan.
- Stolle, Dietlind, Stuart Soroka & Richard Johnston (2008). "When Does Diversity Erode Trust? Neighborhood Diversity, Interpersonal Trust and the Mediating Effect of Social Interactions", *Political Studies* 56 (1): 57-75.
- Stolle, Dietlind, Sören Petermann, Katharina Schmid, Karen Schönwälder, Miles Hewstone, Steven Vertovec, Thomas Schmitt, and Joe Heywood (2013). "Immigration-Related Diversity and Trust in German Cities: The Role of Intergroup Contact", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 23 (3): 279-98.
- Soss, Joe, Richard C. Fording & Sanford F. Schram (2011). *Disciplining the Poor: Neoliberal Paternalism and the Persistent Power of Race*, Chicago: Chicago University Press.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase & Gert Tinggaard Svendsen, G. T. (2016). "How did Trade Norms Evolve in Scandinavia?: Long-Distance Trade and Social Trust in the Viking Age. *Economic Systems*, 40(2): 198-205.
- Sturgis, Patrick, Ian Brunton-Smith, Sanna Read & Nick Allum (2011). "Does Ethnic Diversity Erode Trust? Putnam's 'Hunkering Down' Thesis Reconsidered". *British Journal of Political Science* 41 (1): 57-82.
- Uslaner, Eric M (2002). *The Moral Foundations of Trust*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Uslaner, Eric M. (2011a). "Trust, Diversity, and Segregation in the United States and the United Kingdom", *Comparative Sociology* 10 (2): 221-247.
- Uslaner, Eric M. (2012). *Segregation and Mistrust. Diversity, Isolation and Social Cohesion*. New York: Cambridge University Press.
- Uslaner, Eric M. & Mitchell Brown (2005). "Inequality, Trust and Civic Engagement", *American Politics Research* 33 (6): 868-894.

van der Meer, Tom & Jochem Tolsma (2014). "Ethnic Diversity and Its Effects on Social Cohesion", *Annu.Rev.Sociol.* 40: 459-478.

van der Waal, Jeroen, Peter Achterberg, Dick Houtman, Willem de Koster & Katerina Manevska (2010), "Some Are More Equal than Others': Economic Egalitarianism and Welfare Chauvinism in the Netherlands", *Journal of European Social Policy* 20 (4): 350-363.

Wolfe, Alan (1991). *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*, Los Angeles & Berkeley: University of California Press.

Wright, Maththew & Irene Bloemraad (2012). "Is There a Trade-off between Multiculturalism and Socio-Political Integration? Policy Regimes and Immigrant Incorporation in Comparative Perspective", *Perspectives on Politics* 10 (1): 77-95.

Öberg, Perola, Sven Oskarsson & Torsten Svensson (2011). "Similarity vs. homogeneity: Contextual effects in explaining trust", *European Political Science Review* 3 (3): 345-369.

ⁱ Se bl.a. sociologer som Wolfe (1991), Bellah et al (1985), Etzioni (1993), for den "kommunitære" betoning af værdien af et tæt og aktivt civilsamfund, der er truet af staten og til dels markedet, en tænkning, som Putnam er åbenlyst inspireret af, og som har haft stor indflydelse på amerikansk politik, eksemplificeret i Hillary Clintons bog *It takes a Village* (Clinton 1996).

ⁱⁱ Retfærdigvis bruger forfatterne andetsteds formuleringen at "trust in these societies does not depend on mutual knowledge" (p. 476, min fremhævnin) og fremhæver forskning, der viser, at god regeringsførelse fremmer tillid, men de nedtoner ikke desto mindre relevansen af at efterspørge, endsige prøve at skabe (høj) udtrykt tillid i sig selv.

ⁱⁱⁱ Putnam er således blevet berettiget kritiseret for at overse, dels at faldende lokal foreningsdeltagelse (som i øvrigt er mere tydelig i USA end i Skandinavien) dels kan afspejle skift til mere uformel *ad hoc*, og projektorienteret frivillighed, dels en vækst i former for *connectivity* på sociale medier, der ikke nødvendigvis er udtryk for medborgerlig tilbagetrækning og *hunkering down* (Kivisto & Faist 2007).

^{iv} "ikke i sig selv problematisk" skal her forstås som indebærende, dels at der kan findes stabile, tillidsfulde samfund eller lokalområder, der har stor etnisk, racemæssig eller etnisk diversitet, og dels at det er noget andet, der ganske vist kan være knyttet til den måde etnisk, racemæssig eller etnisk diversitet optræder, enten knyttet til forskelligheden, konteksten eller oplevelsen af den, der medfører lavere tillid.

^v Men han fandt ingen sammenhæng mellem forskellighed, og hvad han kaldte etnocentrisk tillid – høj intragruppellid kombineret med lav inter-gruppellid.

^{vi} Givetvis igen under indtryk af kritikken af *Bowling Alone*, om end han går let hen over at ulighed nu primært analyseres som uafhængig variabel i forhold til social kapital.

^{vii} "the trust of those who talk to their neighbors is much less affected by neighbors. When experiencing the highest level of diversity in a context in which many or all neighbors are of a different racial background, the difference between those who talk and those who do not is 0.29 – roughly 10 per cent of the range on the 0–3 trust scale, or, taking into account the actual variance in that measure, almost one half of a standard-deviation (0.65) shift in the trust scale. Talking with neighbors has a cushioning function, preventing, or at least decreasing, the development of distrust in a diverse neighborhood context" (Stolle et al. 2008: 70)

^{viii} For referencer hertil se Morales (2013)

^{ix} Men se Lolle & Torpe (2011), der med Delhey og Newtons data ikke finder en effekt af diversitet, når der kun ses på europæiske lande

^x Deres konklusioner støttes af forskningsoversigterne i Morales (2013) og Portes & Vickstrom (2010)

^{xi} De norske forfattere finder, hvilket er usædvanligt, at det ikke er muligt at skelne den negative effekt af diversitet på lavere tillid, fra den negative effekt af arbejdsløshed.

^{xii} Det forekommer mig at være en svaghed ved studiet, som ikke diskuteres, at forfatterne ikke *også* måler lokal tillid. Det virker sandsynligt, at det generelle tillidsmål i højere grad kan komme til også at afspejle lokal, strategisk mistillid, når respondenterne ikke *først* udsættes for et item, der tapper mistillid til andre grupper i lokalområdet. Jeg har ikke haft lejlighed til at diskutere det med Kim Sønderskov, der er min kollega i Aarhus.

^{xiii} "If we look instead at more realistic increases in ethnic diversity, the effects are much more modest. Using an increase in the contextual share of immigrants parallel to that of the national level from 1980 to 2010 (6 percentage points), the predicted drop in social trust is only .04. ... Similarly, a one standard deviation increase in ethnic diversity leads to a predicted reduction in trust of .06 points (across all diversity measures)." Dog, tilføj de, "in comparative terms, however, the latter effect is non-negligible as it corresponds to the partial effect of around one year of education" (som også, her målt både individuelt og som en kontekstvariabel (uddannelsesniveau blandt naboer), har en significant og positiv effekt på niveau med fravær af heterogenitet (ibid.: 560).

^{xiv} "kultur" her forstået behavioralt som regularitet i adfærd og fælles normer.

^{xv} Der er grund til, at udtrykket "honour among thieves" er paradoksalt.

^{xvi} Jeg forholder mig ikke her til forfatternes specifikke beskrivelse af denne *civic culture*, eller deres kontroversielle hævde af at den var særlig karakteristisk for USA og Storbritannien.

^{xvii} Bortset fra (negativ) sammenhæng med oplevet kriminalitet.

^{xviii} Men alderskohorte undersøgelser indikerer, at den høje generelle tillid er et nyere fænomen, for så vidt at ældre og meget gamle generationer systematisk udtrykker mindre tillid (Dinesen & Sønderskov 2012a)

^{xix} Tillidsmålet er en sammensætning af tillid til flere institutioner, ikke kun "det offentlige og sociale sikringsystem", men også politikere, samt politi og retsvæsen. Forfatterne påpeger, at indekset har vist sig ret robust, selvom man i forhold til teorien på området, kan forestille sig forskellige mekanismer. Således påpeges det typisk (fx Rothstein & Stolle 2008: 193), at politikertillid er mere regime- og konjunkturfølsom. Men i Dinesen & Sønderskovs optik kan man sige, at de forskellige teorier om forholdet mellem generel og institutionel tillid, herunder Rothstein & Uslaners reciprocitets-teori, overdeterminerer data. Det stærke nylige fald i tilliden til politikere i Danmark ('politikerelede') kunne antyde, at det havde været bedre med et skarpere mål.

^{xx} "If we have reason to believe that the government institutions responsible for implementing laws and policies behave according to the principles of fairness and impartiality, we may trust them with our demands of education, social insurance, health care, protection from crime and other essentially private goods. This logic is easy enough to follow: It makes no sense to pay your taxes if you think that the tax authorities are discriminating against you or are heavily corrupt. You would not take your dispute to court if you did not trust the judge to be impartial and to follow the universal rules such as equality before the law... You would not send your children to a public school if you were convinced that the teachers would give special favors to other children from a different (ethnic, religious etc.) group... Again, people are not likely to trust political institutions because they think that the officials will act in their interest as their agents. Instead, they will trust public institutions if they have reason to believe that they are fair, impartial and competent" (Rothstein & Stolle 2008: 195).

^{xxi} Bemærk at denne "shared fate" hypotese også trækker på normativ homogenitet og genkendelse af den anden, i en mere Marshallsk forstand af fælles status og deltagelse i hvad Marshall (1950) kaldte en "common civilisation".

^{xxii} Mens anti-diskriminationspolitik og åben statsborgerskabspolitik (kort ventetid, få krav, accept af *dual citizenship*) måske ikke i teoretisk forstand skal ses som multikulturalisme, for så vidt den er rettet mod individet, er den givetvis en del af det konglomerat af indvandrerreligøse tiltag, der omfattes af den multikulturalisme-skeptiske opinion i Nordvesteuropa, herunder Norge og Danmark.